

ארי יצחק שבת

מבחנים מעשיים המבטאים את אהדת הרב קוק ללימוד תורה ביקורתי-מדעי**א. מבוא**

במאמרי הקודם שהתפרסם בטללי אורות יג,¹ עסקנו בחזונו הרעיוני של הרב קוק בעניין לימוד תורה בעזרת שיטות ביקורתיות ומדעיות מתוך כבוד והערכה ושמירה על טהרת הקודש. במאמר זה נבחן את ההוכחות החזקות לכך שהרב קוק החשיב את הלימוד המחקרי גם בפועל באמצעות המבחנים המעשיים שעמדו לפניו. אין ספק שקיימת עליית מדרגה משמעותית ביותר כשמגשימים תיאוריה, ומוציאים אותה מהכוח אל הפועל.

ב. שיטת לימודו של הרב

אף על פי שהרב קוק לא למד שיטות מחקר² באופן אקדמי, וכתוצאה מכך קשה בלשון המעטה להגדיר את דרך לימודו כזוהה לשיטה מחקרית, אולם בהשוואה לרבני דורו, הוא בהחלט דמות חריגה. הרב מעניק למשל חשיבות רבה לביורר הגרסאות המדויקות, ולא נמנע גם מלערוך שינויים.³ מצד אחד, מתנגד הרב להמרת גרסאות בצורה מוגזמת וכשאינן לכך יסוד,⁴ אך הוא בהחלט מציע שינויים, אפילו בצורה נועזת ביותר, כשיש צורך או כשעל ידי כך יתיישב קושי ענייני (אף שלרוב לא היה לרב הזמן או הכלים לערוך בדיקות מכתבי היד, כפי

- 1 מאמר זה וגם קודמו: א' שבת, " 'חכמת ישראל בקדושתה' חזונו של הרב קוק ללימוד ביקורתי-מדעי אמתי", טללי אורות יג (תשס"ז), עמ' 309–340, הם פרי של מחקר על גישתו של הרב קוק ללימוד ביקורתי בקדושה, שנעשה בחסות מכללת אורות ישראל ובתמיכתה. תודתי נתונה לרב פרופ' נריה גוטל, ראש המכללה ולפרופ' אלעזר טויטו, הרקטור וראש הוועדה למחקר במכללה. כן ברצוני להודות לר"א טייץ, מנכ"ל בית הרב קוק ולצוות הארכיון; לארכיונאית של האוספים המיוחדים שבספריית Yeshiva University, גבי שולמית ברגר; לגננד הציונות הדתית שליד מוסד הרב קוק; לגבי מאירה ליבור, בתו של ד"ר ב"מ לוי; למר עמיר קוק, נכדו של רש"ח קוק, כל שעזרו לי רבות בחכמה וביעילות באיתור רוב כתבי היד והחומר הארכיוני המתפרסם כאן לראשונה.
- 2 לכוונתנו בהגדרת המחקר הביקורתי-מדעי ראו שבת (שם), הערות 5–7.
- 3 הראייה קוק, "הרצאת הרב", אורות התורה, ירושלים תשל"ג, עמ' יד.
- 4 הראייה קוק, "כיצד מבקרין", מאמרי הראייה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 11, וראו באריכות אצל ר' לנדאו, "יחסם של הראייה קוק ובנו הרב צבי יהודה לביקורת המקרא", עבודת מוסמך, טרו קולג', תש"ס.

שהדריך את תלמידיו).⁵ נוסף על כך, חוקרים שלפנינו עמדו על דרך פסיקתו של הרב קוק,⁶ ומדבריהם עולה שהרב לא נרתע לנקוט בעמדה קונטרוברסלית ואמיצה, כשהיה צורך ציבורי והצדקה ביקורתית לכך.⁷ ראוי גם לציין שבתקופה העסוקה ביותר בחייו, בהיותו הרב הראשי וראש הישיבה המרכזית, הרב בחר ואף הקפיד ללמוד בקביעות שעה בכל יום חברותא עם הרב שאול ליברמן (רש"ל),⁸ מי שלימים נהיה גדול חוקרי התלמוד בדורו.⁹ כבר אז פרסם פרופ' ליברמן מאמרי ביקורת רבים והיה מרצה לתלמוד באוניברסיטה העברית, ועל דעת כן למד עמו הרב. רש"ל מעיד שתוך כדי לימודיהם היה מרצה מחידושי לפניו, ושהרב קוק היה נהנה מהם מאד. העוקב אחר חידושיו של רש"ל באותם שנים, יודע שמדובר בבירור על חידושים מדעיים בלימוד.¹⁰

הלימוד ההשוואתי וההיסטורי כלול בתיאור דרך העיון הרצוי בעיני הרב קוק מופיע באריכות ב"הרצאת הרב",¹¹ ובמקומות רבים בכתביו.¹² ביטוי מעשי

- 5 ראו למשל הראי"ה קוק, אגרות הראי"ה, א, ירושלים תשל"ז, עמ' מ; ג, עמ' קנט; מאמרי הראי"ה (שם), עמ' 116; הראי"ה קוק, הסכמות הראי"ה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 92–94; הראי"ה קוק, טוב רואי ברכות, ירושלים תש"ס, עמ' רמ–רמג; "כיצד מבקרין", מאמרי הראי"ה (שם), עמ' 11. ראו דברים דומים שכתב הרב בעין איה, ברכות, ב, ירושלים תש"נ, ט, שמג. בעז"ה אפרסם מאמר מיוחד על פן זה של דרך לימודו של הרב קוק זצ"ל, שכמעט שלא עסקו בו. ראו שבת (לעיל הערה 1), בהערה 132, שאין ספק שהרב קוק הולך בעקבותיו של רבו הנצי"ב במוכנות לשנות גרסאות. למשל הנצי"ב משנה את גרסת הספרי שהייתה מודפסת לפניו 73 פעמים בפרשת עקב בלבד! ראו בהרחבה אצל G. Perl, A Window into the Intellectual Universe of Rabbi Naftali Zvi Yehudah Berlin, Ph.D. Dissertation, Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 2006.
- 6 ראו בהרחבה ספרו המקיף של הר"נ גוטל, חדשים גם ישנים, ירושלים תשס"ה, ואצל ח' בן-ארצי, "אידיאולוגיה ופסיקת הלכה: דרכו של הראי"ה כפוסק", ע' ברהולץ (עורך), מסע אל ההלכה, תל אביב תשס"ג, עמ' 177–195; א' רוזנק, ההלכה הנבואית, ירושלים תשס"ז.
- 7 למשל על עמדותיו בסוגיית היתר המכירה בשנת השמיטה ראו ספרו שבת הארץ, ובעניין היתר שמן שומשומין בפסח לאשכנזים ראו ראי"ה קוק, שו"ת אורח משפט, ירושלים תשנ"ג, סימן קיא–קיג.
- 8 ראו על כך בהמשך בהערות 160–167.
- 9 ראו למשל מ' כהנא, "מחקר התלמוד באוניברסיטה והלימוד המסורתי בישיבה", מ' כהנא (עורך), בחבלי מסורת ותמורה: אסופת מאמרים לזכרו של אריה לנג, רחובות, תש"נ, עמ' 118.
- 10 ר"ש ליברמן בריאיון עם הרמ"צ נריה, לקוטי הראי"ה, תל אביב תשנ"ה, עמ' 337–339. ראו בהמשך הערות 160–167.
- 11 מודפס בסוף אורות התורה (לעיל הערה 4).
- 12 ראו בהרחבה שבת (לעיל הערה 1).

לכך מופיע באיגרת הדרכה פרגמאטית לתלמידו הרב ישראל פורת,¹³ שקיבל על עצמו (כחלק מחזונו הספרותי המחקרי של הרב קוק) לחבר ספר של מבוא כללי להלכה ותורה שבעל פה. לאחר הדרכה מפורטת ביותר, מסכם הרב:¹⁴

בכלל דרך העבודה צריך להיות: להשוות על כל ענין את הבבלי לעומת הירושלמי וחיפוש בכל המקורים השייכים לו,¹⁵ מהקדמונים: התרגומים, המסורות, תשובות הגאונים וכו', עד דברי האחרונים: בעלי ההלכה, הפוסקים, המבקרים וכו', לחקור גם על העבודה החיצונית, כשל הנכרים, הקראים,¹⁶ ולברר את המקום שהלכו בו לפי תומם בדרך ישרה ומקום המעדת רגליהם. ובכלל להרבות בחיפוש, בחקירה של ישוב הדעת, ולמעט בהשערות ודמיונות. וכשירחיב ד' גבולנו נוכל לשוטט גם על פני כל היסוד המשפטי בכללות האנושיות, להראות עד כמה גדלה השפעת הקודש על החול, להעלותו, ונתחבר בזה עם חכמי לב יודעי ד' המבינים בספרויות עמים שונים.¹⁷

ג. חינוך בנו

הוכחה מעשית נוספת לאידאל שראה הרב בהכללת הגישה הביקורתית בלימוד תורה היא בכך שבחר דווקא בשני תלמידיו ה"פתוחים" והמשכילים ביותר, ד"ר ב"מ לויין וד"ר משה זיידל, לימים מראשי חוקרי הדור, להיות המלמדים של בנו יחידו הרב צבי יהודה, בצעירותו בבויסק.¹⁸

13 ראו על אודותיו אצל הר"נ גוטל, מכותבי ראייה, ירושלים תש"ס, עמ' קכה (שם נשמט תאריך פטירתו שהוא, על פי עדות נכדתו צ' צויבל, י"ט בניסן תשל"ד).

14 אגרות הראייה, ב (לעיל הערה 5), עמ' קפב.

15 ראו הדרכה דומה באורות התורה (לעיל הערה 3), ט, ג.

16 יש לציין שבספרו של י' בארי, אוהב ישראל בקדושה, ב, תל אביב תשמ"ט, עמ' 94, במקום לכתוב את המילה הבודדה "קראים", העדיף לכתוב "...", ובכך העז לבטל את חידושו של הרב קוק בנושא.

17 ראו הר"ד כהן, משנת הנזיר, ירושלים תשס"ה, עמ' מט. נושא זה הופיע בתכנית הלימודים המקורית שהציע הנזיר ואושרה על ידי הרב קוק לישיבה המרכזית. ראו בהרחבה במאמרנו: " 'אין לנו לירא מביקורת' – הלימוד המדעי של הרב 'הנזיר' ויחסו של הרב קוק", צוהר לא (טבת תשס"ח), עמ' 105–107, ושם, בהערות 25, 57, 105. בע"ה נרחיב על כך במאמר שנפרסם בעתיד על הקשר שבין הרב קוק ותלמידיו החוקרים: ד"ר ב"מ לויין, ד"ר מ' זיידל, פרופ' שאול ליברמן, ואחיו רש"ח קוק.

18 הרצב"י קוק, לנתיבות ישראל, ב, ירושלים תשל"ט, עמ' יח, ו-סב; ר"ש אבינר, רבנו, בית אל תשס"ד, עמ' 12. אמנם מדובר לפני שלמדו בפועל באוניברסיטה, אך גישתו המחקרית של ד"ר לויין כבר התפתחה היטב בשנים שלמד אצל החוקר הקונטרוברסלי ר"ש אלכסנדרוב, לפני פגישתו והתחברותו עם הרב קוק, ראו מקורות שבהערה 84. גם רמ"ז

בשלב יותר מאוחר לאחר שנותיו בישיבות גבוהות בירושלים, נסע הרצב"י להלברשטט, כדי ללמוד תורה אצל הרב ד"ר יצחק אוירבך, וכן כדי להשתלם בלימודי חול, ולהכיר מקרוב את היהדות החרדית בגרמניה המשלבת "תורה עם דרך ארץ". צעד זה היה על פי התייעצות עם אביו הרב ועם רבו ד"ר ב"מ לויך.¹⁹ אמנם לא מצאנו איגרות מפורשות מהרב קוק לגבי החלטה זו בחינוך בנו,²⁰ אך ניתן להבין את מגמתו החינוכית באיגרת שכתב הרב לתלמידו ד"ר זיידל, שם המליץ אף לו על צעד זה. בתשובה זו, מתייחס הרב קוק לטיפוס החדש האידיאלי שהוא רואה בהדרכת תלמידו חביבו זה, לאחר שלמד כמה שנים בישיבות בוויסקי וטלו, שילך להכיר את אנשי "תורה עם דרך ארץ" של תלמידי הרש"ר הירש והר"ע הילדסהיימר באשכנז:

ותקפל את המעלות העליונות שרק על פי חנוכנו [המסורתי, מה שלמד בישיבות במזרח אירופה, א"ש] היינו יכולים לזכות בהן,²¹ עמם יחד [עם הדרך המדעי של יר"ש שבאשכנז, א"ש], ומהחיבור הזה יוצג לפניך טיפוס יקר מקורי ואורגני, הכולל ומאחד, קדושה חכמה וגבורה, תקוות צדק ואמת וזיו חיים.²²

עסק במחקר כבר בתקופת בוויסקי, ובוודאי הושפע על ידי ידיד נפשו מתקופה זו רב"מ לויך, שנושא זה בער בנפשו. על פי איגרת של רמ"ז לידידו הרב שלמה מנחם רם מאב תרס"ו, שמצאתי בארכיון של גב' מ' ליבזר, בתו של ד"ר ב"מ לויך, עולה שהיה כבר אז מיווד גם עם החוקר הגדול ר' זאב יעבץ. הקשר בין הרצב"י ושני רבותיו החוקרים נמשך גם שנים רבות לאחר מכן בהתכתבות, למשל בארכיון בית הרב, ח/ב/2 ובחלק מהאיגרות שהזכרתי בהערה 86. אגב, פרט מעניין ולא ידוע הוא שבאיגרת מו' בטבת תרס"ו, בארכיון בית הרב, ב/ה/15, מוסר רמ"ז דרישת שלום ל"בנו יקירי מר צבי יהודה חיים יחי". יש לברר מתי ומדוע הוסיפו לו את השם "חיים" ומתי הפסיק להשתמש בו?

19 נצח ישראל בגבורות, עמ' 163, מובא אצל ר"ש אבינר, צבי קודש, בית אל תשס"ה, עמ' 51.
20 אמנם זכר לדבר מופיע באיגרת לבנו בראשית תקופתו באשכנז, אגרות הראי"ה ב (לעיל הערה 5), עמ' רצא, "אם יחזיקו הצעירים [באשכנז] בדרכם זה, לחבק את כל היסודות אשר מהם בית ישראל יבנה ולכוללם יחד, על בסיס הקודש ההולך ופורח וחי, יש תקוה רבה מהם בעה"י".

21 גם רב"מ לויך וגם ר"מ זיידל התאכזבו מאוד מהרמה התורנית הירודה שמצאו במיוחד אצל התלמידים בסמינר בברלין, וכנראה לזה התכוון הרב קוק. ראו איגרת רמ"ז לרב קוק, מבין המצרים תרס"ז, ארכיון בית הרב, ב/ה/16, ובאיגרת לר' שלמה מנחם רם שהזכרתי בהערה 18, ובאיגרת רב"מ לויך לרב קוק מבי' בתמוז תרס"ה, ארכיון בית הרב, ב/ה/21. ראו גם אגרות הראי"ה, א (לעיל הערה 5), עמ' קצג ו-קצה. ראו אצל הראי"ה קוק, אדר היקר, ירושלים תשמ"ב, עמ' נז-נח, הסתייגויות מסוימות של הרב קוק על הסמינרים של אשכנז.

22 אגרות הראי"ה, א (לעיל הערה 5), עמ' קז.

סביר ביותר שהרב קוק שלח את בנו לאותו מקום, לאותה מטרה, שיתפתח להיות אותו "טיפוס יקר מקורי ואורגני" אידיאלי המתואר.

ד. התכנית לישיבה המרכזית

בתכנית שמשרטט הרב לישיבה מהסוג החדש שבחזונו אנו מוצאים פירוט מפורש ומעשי לדעתו, כיצד לימוד תורה צריך לכלול לימוד ביקורתי:

על דרך הקדושה אמתת חכמת ישראל²³ לכל סעיפיה, בכל הרחבתה, עד שלא יהיו עוד חכמת ההסתוריה והבקורת, הגיון הדעות, הפיוט וכל ענפיהם, שייכים דוקא לאותם האנשים החפצים דוקא בהירוס התורה ואמונת השי"ת בזה נרויח את החלק היותר גדול ממה שאנו צריכים לעשות לדי בעת כזאת, לתשועת ישראל.²⁴

ובמקומות אחרים, "שיהיה כולל בקרבו גם את כל המובן של חכמת ישראל בדורנו. החלק הרוחני והמדעי שבתורה לכל צדדיו".²⁵ באחת מהכרזות שפרסם בנושא מרכז הרב, אפילו הגדיר שאחת מהמטרות היא להוציא "תלמידי חכמים גדולים בתורה, ביר"ש, במדות טובות, מצויינים בחכמת ישראל, בדעת ה'".²⁶ בכלל הדברים מובנים אף יותר כשנזכור שהישיבה המרכזית אמורה להוות תשובת נגד לאוניברסיטה החילונית שנפתחה בירושלים.²⁷

בפרוספקט הישיבה משנת תרפ"ד, המפרט את תכנית הלימודים העתידית בישיבה, כתוב שהלימוד יכלול –

הבבלי עם הירושלמי בהערכה בכל סוגיה וסוגיה, בבחינה יפה של העמקה, הרחבה ובקורת נאמנה ערוכה באמונת לב וטהרת רוח בהתאמה להמקורות הראשונים, במדרשי התנאים, המכילתא, ספרא

23 הביטוי "חכמת ישראל" משמש גם אצל הרב קוק בדרך כלל במובן של Wissenschaft, לימוד מחקר-היסטורי, כפי שהיה מקובל בדורו, ראו שבט (לעיל הערה 1), הערה 2.

24 שם, עמ' קמח.

25 שם, עמ' קיח, ו-כו. באיגרת שטרס פורסמה לרב הרץ, הרב הראשי של אנגליה, מתאריך ז' בכסלו תרפ"ו, YU Archives, CRC, 124/5, כותב הרב: "וישנם עוד שיעורים מוכנים, להיות נקבעים בישיבה, שמפני חוסר המקום וחוסר אמצעים הננו מוכרחים לדחותם כעת, עד הזמן המוכשר, כמו: תולדות-ישראל, ומדע ארץ-ישראל ממקורות היותר פנימיים, ממקור התורה הכתובה והמסורה בדיוק מדעי".

26 הראי"ה קוק, אגרות הראי"ה, ד, ירושלים תשמ"ד, עמ' רלא.

27 אגרות הראי"ה, ג (לעיל הערה 5), עמ' רא; איגרות, ד (שם), עמ' קלו, רלא. ראו שבע איגרות שטרס פורסמו ובתעודות מפתיעות במאמרי "תעודות חדשות בענין גישת הרב קוק להקמת האוניברסיטה העברית", המעין מז, ג (תשס"ז), עמ' 13–24.

וספרי וכו' והתוספתא וכל דברי קדמונינו ההולכים ומתגלים מ"תקופת הגאונים" ושלאחריהם.²⁸

אם נשאר ספק כלשהו לגבי הכוונה, התרגום של אותה חוברת באנגלית מפורש אף יותר: "chapter by chapter and in a thoroughly critical manner, in that broad and deep critical form which leads up to an understanding of the early sources"

הרב ידע מראש כיצד תיראה תכנית הלימודים המקורית כשביקש דווקא מתלמידו המשכיל, הנזיר הרב דוד כהן,²⁹ לשרטטה. אכן ברשימה המפורטת שהכין הנזיר ושזכה גם לאישורו של הרב קוק,³⁰ מופיע בראש רשימת הנושאים: (א) "תנך: לפי רוח הנבואה, ובביקורת הביקורת החיצונית".³¹ כלומר לימוד בסגנון ביקורתי אמתי שאינו סותר את גדלותו הנבואית של התנ"ך, אלא אדרבה, מחזק אותה, יחד עם לימוד דחיית ביקורת המקרא של כפירה; (ב) "מדרש התורה: המידות שהתורה נדרשת בהן, לפי חכמת ההיגיון העברי המיוחד בסגולותיו, בהשוואה להיגיון הכללי".³² שוב מציע הנזיר לימוד עיוני מחקרי בהשוואה לגישות האחרות במגמה נעלה להראות את השוני.³²

- 28 הישיבה המרכזית העולמית בירושלים, ניו יורק תרפ"ד, עמ' 5, נמצאת בארכיון CRC 125/15, ונדפס שוב במאמרי הראי"ה (לעיל הערה 4), עמ' 62–65. גיליתי זאת בגיליונות המקוריים המוגהים שבעיזבונו של ד"ר ב"מ לוין, שהרב הפקיד בידו את ניסוח החוברות הללו בעברית ובאנגלית על בסיס דברי הרב ובאישורו. אמנם מצאנו שלמטרות של גיוס כספים היה מקובל באותה תקופה להציג את הישיבות כלפי התורמים בנימה יותר אקדמית מסיבות מגמתיות. ראו למשל אצל הגריי ויינברג, "הישיבות ברוסיה", הצפירה יז (אלול תר"פ), נדפס שוב בכתבי הרב וויינברג, ב, סקרנטון תשס"ג, עמ' רז–רח: "אמת, כי המשולחים והשד"רים כשהם מחזרים על ערי ישראל בחו"ל הם מכריזים על הישיבות כעל בתי-סמינר לרבנים, אבל אין הם עושים זאת אלא כדי לשבר את האוזן של הנדבנים בני חו"ל, שהשם סמינר צלצול יפה יותר וחבה יתרה נודעת לו. מציינים את הישיבה בתור ביהמ"ד גבוה ללמודי התלמוד, ששם מטיפים את חכמת התלמוד ומשתדלים בפתוחו". בכל זאת תכניתו של הרב הנזיר שהייתה לשימוש ולביצוע פנימי מעידה כמאה עדים שהרב קוק באמת האמין לכתחילה במה שכתב.
- 29 ראו מאמרנו שבת, הנזיר (לעיל הערה 17), עמ' 99–114, ובהמשך הערה 154.
- 30 משנת הנזיר (לעיל הערה 17), עמ' מט–נב.
- 31 כעבור שנים רבות, הסביר הנזיר בהרצאתו למפקחי החינוך הדתי, י"ח באב תש"כ, "על החינוך ותורת א"י במשנת הרב" (ערך ר"י טולדאנו), מורשה י (תשל"ו), עמ' 100, 104: "הכוונה היתה גם לבקרת הבקרת שחשובה לבטל את ההנחות המוגזמות, של הבקרת, שיסודן אנטישמיות רוחנית".
- 32 ראו בהערה 154.

הסעיפים שבהמשך: מבוא למדרשי הלכה (מכילתא, ספרא, ספרי); מבוא המשנה והתלמוד: דרכי המשנה ודיוקה, המשנה הראשונה והאחרונה, הברייתא, תוספתא, סדר הדורות ותולדותיהם: שימוש מדעי הטבע לתלמוד (לסדר זרעים: הבוטניקה; לחולין ונידה: הניתוח [ביולוגיה], וכדומה) הם דברים שלמד הנזיר בהיותו באקדמיה של הברון דוד גינצבורג בפטרבורג.³³ הדגש הוא על הצדדים ההיסטוריים והמדעיים גם אם הם אכן נחוצים ונצרכים ללימוד תורה שבעל פה, הם בהחלט משקפי כיוון אקדמי יותר מאשר סגנון ישיבתי במובן המקובל של המונח. כן לימוד "שיטת המשפט התלמודי, בהשוואה למשפט הרומי", בוודאי נשמע מתאים ביותר ללימוד במחלקה תלמודית אוניברסיטאית.

כך גם בחלק לא קטן מתכנית הלימודים לתולדות הפילוסופיה הדתית העברית, שם כולל הנזיר למשל לימוד באסכולה האלכסנדרונית (חכמת שלמה, ארסטובולוס, פילון). באופן קונטרוברסלי ביותר כולל הנזיר בתכנית גם את חשיבות הלימוד של דברי "רבני הרנסנס" באיטליה, כולל דון יהודה אברבנאל, ר' יוסף שלמה דלמדיגו (היש"ר מקנדיא, אישיות השנויה במחלוקת גדולה,³⁴ אך יצוין שהרב קוק מכנה אותו "החכם המופלא")³⁵ ור' משה בן גרשם חפץ³⁶ (מחבר ספר מלאכת מחשבת) ועוד.³⁷

הנזיר באמת מרחיק לכת בפתוחותו האינטלקטואלית כשהוא מציע ללמוד גם את הפילוסופיה האשכנזית העברית, והוא מפרט שכוונתו לכתבי רמ"ד (ר' משה [דסובר] מנדלסון, הרמב"ן, הנחשב בין ראשוני הרפורמה!)³⁸ ורנ"ק (ר'

- 33 משנת הנזיר (לעיל הערה 17), עמ' כד, וראו בהמשך הערה 154.
- 34 דמות נערצת על ידי המשכילים, ראו למשל צ' גרץ, דברי ימי ישראל ה (תרגום לעברית: ש"ל ציטרוף), תל אביב תשי"ט, עמ' 61.
- 35 הראי"ה קוק, מוסר אביך, ירושלים תשל"א, עמ' כו.
- 36 נשמט ר"מ חפץ מרשימת ר"י רודיק, חיים של יצירה – ישיבת מרכז הרב לדורותיה", ירושלים תשנ"ח, עמ' 82, אף על פי שהוא מופיע כבר במקור ר"ד כהן, קול צופיך, ירושלים תשל"ג, עמ' עא. ראוי לציין שבתמונת דיוקנו של ר"מ חפץ הנדפסת בראש ספרו, מלאכת מחשבת, וינציה ת"ע, הוא מצויר בגילוי ראש ונראה מגולח אפילו בפאות ראשו, אך הדבר אינו חריג בין רבני איטליה של תקופתו.
- 37 כך כתוב בכתב יד המקורי, ולא "מ"ט" כפי שמפוענח בטעות ובלי שום מובן בקול צופיך (שם), עמ' עא.
- 38 ראו אצל M. Hildesheimer, "Moses Mendelsohn in Nineteenth-Century Rabbinical Literature", Proceedings of the American Academy for Jewish Research 55 (1988), pp. 79–133.

נחמן קרוכמל). רק כאן הסתייג הרב קוק זצ"ל, כפי שמעיד הנזיר, "ובשאלתי את חוות דעת הרב, ויען ויאמר, אילו הייתי אני מחבר תכנית הייתה גם כן כמותה. רק בפילוסופיה האשכנזית של רמ"ד,³⁹ וביחוד רנ"ק⁴⁰ פקפק". אכן התכנית של הנזיר מתאימה ביותר לחזון שב"הרצאת הרב".⁴¹

באיגרת שטרס פורסמה, מתייחס ד"ר ב"מ לוי ל צורך באגודת הסטודנטים מאוניברסיטת ברן, ש"נזדקק להם ולדומים להם" בייסוד הישיבה שרוצים להקים ביישוב החדש.⁴² אין ספק שד"ר לוי מתייחס באיגרתו לאותה ישיבה שרצה הרב קוק להקים, שעליה דיברו בשיחותיהם הרבות והעמוקות במשך השנים בבויסק. ד"ר לוי ידע היטב, אולי יותר מכל אחד אחר, מהו בדיוק חזונו של הרב בעניין הישיבה, והוא נבחר לנסח את פרוספקט הישיבה ואת תיאורה העתידי.⁴³ בדומה לכך, באיגרת אחרת כותב ד"ר לוי מברלין ומייעץ לרב לפנות אל ההיסטוריון רי"א הלוי ולשתף אותו בעניין ייסוד אותה ישיבה.⁴⁴

בע"ה במסגרת אחרת נרחיב את היריעה בעניין ההבדלים שבין הרעיון המקורי ובין הביצוע בפועל בישיבה המרכזית. במסגרת זאת נסתפק לציין בקיצור, על פי מה שהבהיר הרב בכמה מקומות, שהעיסוק בחכמת ישראל אינו מתאים לכלל הציבור הרחב של תלמידי ישיבה אלא ל"יחידים"⁴⁵ "מצוינים".⁴⁶

39 כך בכתב יד המקורי על פי עדות הרב הראל כהן, עורך משנת הנזיר (לעיל הערה 17), ודלא כבקול צופייד (לעיל הערה 36), עמ' סז, ואחריו אצל רודיק (לעיל הערה 36), עמ' 81, שהושמטה ההערה על רמ"ד מנדלסון.

40 ראו על אודותיו ועל הבעייתיות שבדרכיו אצל גרץ (לעיל הערה 34), עמ' 229–230. בפסקה שנשמטה מאורות האמונה אך מובאת באוצרות הראי"ה, א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 635, הרב מבקר בחריפות את ספרו של קרוכמל, "מורה נבוכי הזמן" והגישה האנטינומיסטית שלו, למעט בחשיבות המצוות המעשיות. לעומת זאת, ראו אצל L. Kaplan, "Rav Kook and the Jewish Philosophical Tradition", Rabbi A.I. Kook and Jewish Spirituality, L. Kaplan and D. Shatz (editors), New York, 1995, pp. 74, note 73, הטוען שקיימות הקבלות מובהקות ביניהם בנוגע לראיית ההיסטוריה.

41 עליה הרחבנו ב"חכמת ישראל בקדושתה" (לעיל הערה 1), עמ' 314–317.

42 איגרת מטבת תרס"ח, גנוך הציונות הדתית שליד מוסד הרב קוק, תיק 14–18.

43 ראו הערות 28 ו-84.

44 איגרת מאלול תרס"ז, ארכיון בית הרב, ב/ה/18. באיגרת מתאריך ד' בשבט תר"ע, ארכיון בית הרב, ב/א/13, משיב רי"א הלוי בהצעות קונקרטייות כיצד לדעתו יש לשלב את הלימוד בחכמת ישראל בתכנית הלימודים בישיבה המתוכננת.

45 איגרת לרי"א הרצוג מכ"ח בתשרי תרפ"ח, פורסמה אצל ר"י פילבר, כוכבי אור, ירושלים תשנ"ג, עמ' 244. ראו גם מאמרי הראי"ה (לעיל הערה 4), עמ' 53.

46 ראו ב"חכמת ישראל בקדושתה" (הערה 1), הערה 45.

ייתכן שכאן טמון ההסבר מדוע העדיף הרב להעביר לפחות את חלק מיישום האידיאל של מחקר בקדושה למסגרת של מכון הרי פישל.

ה. מכון הרי פישל לדרישת התלמוד

בשנת תרצ"ג, כשהקים הרב את מכון הרי פישל,⁴⁷ הוא חזר ופירט את תכנית הלימודים הרצויה, המזכירה מאוד את תכניתו המקורית של הנזיר לשיבה המרכזית, שזכתה לאישורו של הרב:

שיהיה לא רק מקום שיתקבצו בו תלמידי חכמים [...] שבכללה נכנסה גם כן אותה החלקה שקורין לה בימינו חכמת ישראל, או מדע היהדות, שהן עומדות במחיצה מחולקת מן עצמותה של תורה רק בזמן שעוסקים בהם מפנים לבם רק למטרות חילוניות. אבל בזמן שהעוסקים בהם מכוונים את לבם לשם התורה, לשם שמים, הרי כל אלה המקצעות הכלולים באלה השמות של "חכמת ישראל" או "מדע היהדות" הן הן גופי תורה.⁴⁸

הרב קורא שם ללימוד מרחב התורה, כולל חכמת ישראל, מדע היהדות, בבלי וירושלמי, תוספתא, ספרא וספרי ומכילתא, המדרשים כולם, מחקר, המידות שהתורה נדרשת בהן לכל הסתעפויותיהן, תולדות ישראל, ידיעת ארץ ישראל, "לשון הקודש והגיונה, דקדוקה, וכל הופעותיה מראש מקדם ועד הזמן האחרון" ועיון ב"היגיון התלמודים ובארחות הבינה שלהם על פי הדרכים השונים אשר נתגלו מימי קדם עד הדורות האחרונים, עם כל משמני לשדם וקויהם".⁴⁹ ראוי לציין שהשם הרשמי של המכון מיתרגם לאנגלית בתור "מכון

47 א' פרנקל, "הרב דוב קוק", אנציקלופדיה ציונות דתית, ה' י' רפאל (עורך), ירושלים תשמ"ג, עמ' 423. גם היום מתנוסס ציור ענק של הרב קוק בכניסה למכון, ומתחתיו הכותרת: "הרב הראשי וראש רבני ארץ ישראל [...] הנשיא הראשון מייסד המכון והוגה דרכו בקודש". הרב דוב קוק התבקש על ידי אחיו הרב לעבד תכנית להקמת המכון ואף נשלח לחו"ל לחפש נדיב שישא בהוצאות. לצורך זה נפגש עם הרי פישל שהסכים לכך. משתי האיגרות של הרב מאלול תר"צ, הנמצאים בארכיון YU CRC 124 עולה, שהר"ד קוק נסע לארה"ב למטרה זו כבר בתחילת שנת תרצ"א, וכן נמצא בליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 10), עמ' 340.

48 הראי"ה קוק, "המכון", קבצים מכתב יד קדשו, ירושלים תשס"ו, עמ' רכז.

49 שם. השו"ה פישל, "Forty Years of Struggle for A Continuation of My Biography", Principle, "1928-1941, New York 1941, pp. 13-15, שברעיון המקורי, הלימודים היו אמורים להיחשב לשם הענקת תואר שני ושלישי.

הרי פישל למחקר התלמודי,⁵⁰ והדבר מתבטא היטב בתקנון המפורט שלו. שם מודגש שהמטרה היא לבחור תלמידי חכמים מצוינים:

שהם גם בעלי כשרונות ספרותיים, שעליהם יהיה [...] לבור מתוך כל הספרות התלמודית את החכמות והמדעים השונים (the scientific and "philosophical material" שהיא מכילה בתוכה, לעבד את החומר ולהכינו לדפוס, באופן שחקירותיהם תהיינה לתועלת המדע והתרבות של העולם בכלל, ושל היהודים בפרט [...] שתינתן להם האפשרות לפתח את כשרונותיהם לעבודה מדעית, מעשית, בשדה דרישת התלמוד [...] הלכה, אגדה, מוסר, דרש וחכמת ישראל (Jewish Science), ביחד עם מדעים אחרים שהתלמוד מכיל בתוכו כמו: משפטים, פילוסופיה היסטוריה, וכיוצא בהם (Law, Medicine, History etc.).⁵¹

בחירתו של פרופ' שאול ליברמן להיות הראש הראשון של מכון הרי פישל (לפני שעבר לסמינר הרבנים הקונסרבטיבי בניו יורק), מוכיחה כמאה עדים מה היו המטרות המדעיות של מוסד זה.⁵² באיגרת משנת תרצ"ח, למשל, כותב רש"ל לפרופ' לוי גינצברג מהסמינר, שהוא מפחד שפרופ' י"נ עפשטיין יכעס שהמהדורה המדעית שהוא מתכנן בהרי פישל "תשיג את גבולה" של תכנית דומה שתכנן עפשטיין באוניברסיטה העברית.⁵³ לאור התקנון הקשוח והמחושב היטב של המכון, המפקיד אחריות כל החלטה חינוכית ועקרונית בידי הרב קוק,⁵⁴ אין ספק שהרב היה מעורב במינויו של רש"ל וייתכן שאף יזם אותו,⁵⁵

50 ספר לכבוד חג יובל השבעים של ישראל אהרן הרי פישל, מכון הרי פישל (עריכה), ירושלים תרצ"ה, עמ' 7 בחלק האנגלית, The Harry Fischel Foundation for "Research in Talmud".

51 י"א (הרי) פישל, "תקנות מכון הרי פישל", ספר היובל (שם), עמ' פה. הבאנו משם גם את התרגום לאנגלית כשהוא מחדד את תוכן הדברים. מר הרי פישל מצוין כמחבר התקנון אך ארשה לעצמי לשער שהייתה מעורבות משמעותית לחתנו, הרב חיים שמשון (הרברט) גולדשטיין, בניסוחו (מעורבותו החשובה אף מונצחת עוד היום בכניסה לבניין המכון). ממה נפשך, כנראה שהתקנון המקורי הוא המופיע בשפה האנגלית ואילו העברית היא תרגום.

52 E. Schochet and S. Spiro, "Saul Lieberman – The Man and His Work" New York 2005, p. 9.

53 מובא אצל Schochet (שם), עמ' 93, הערה 53.

54 פישל (לעיל הערה 51), עמ' פג-צג.

55 סיפר לי הגה"ר שאר-ישוב כהן, שהיה לימים מנהל מכון הרי פישל (ואף נשוי לנכדתו של הרי פישל), בריאיון ב"ג בתשרי תשס"ח, שהמינוי היה בהחלט בחיי הרב קוק, ושהיו בבת אחת נשיא (הראי"ה קוק), ראש (רש"ל) ומנהל (הרב דב קוק). כך מעיד גם הרי פישל,

שכן רש"ל היה כאמור החברותא של הרב בשנת קבלת התפקיד.⁵⁶ אמנם הצוות שנבחר בקפידה מתוך מועמדים רבים⁵⁷ לחקור ולכתוב במכון כלל בוגרי ישיבות ללא רקע מדעי, אך תפקידו של רש"ל היה בדיוק להדריך אותם בתחום זה.⁵⁸ פעילותו של הרב קוק בייסוד המכון ובהפעלתו הייתה דווקא בשנותיו האחרונות,⁵⁹ והיא מעידה על כך שהרב קוק לא חזר מחזונו בנושא השימוש בכלים ביקורתיים בלימוד תורה עד סוף ימיו.⁶⁰ מכאן מוכח שאכזבתו ממה שנלמד בפועל באוניברסיטה העברית (כעשור לפני הקמת מכון הרי פישל) הייתה מתוך הסתייגות מצורת הביקורת ומרבים מאנשי הצוות,⁶¹ ולא מעצם הלימוד המדעי-ביקורתי, שהרב סובר שניתן ושיש לעסוק בו, אך מתוך כבוד וקדושה.

- Continuation (לעיל הערה 49), עמ' 34, שרש"ל מונה ב-5/35, וכידוע נפטר הרב בסוף שנת תרצ"ה. אמנם בספר היובל לכבוד הרי פישל (לעיל הערה 50), עמ' יא, שיצא לאור בתמוז תרצ"ה, חודשיים אחרי מינויו של רש"ל וחודשיים לפני פטירת הרב, לא מוזכר שם רש"ל בין צוות המכון. כפי הנראה היה המינוי לאחר הבאת הספר לבית הדפוס, וזה היה זמן רב לפני שהספר יצא לאור. בהקשר זה ראוי לציין כיצד מכנה הרב דב קוק, ידו הארוכה של אחיו הרב, את רש"ל בהקדמה למסכת מועד קטן, מהדורת הלכה ברורה, ירושלים ת"ש, עמ' 3: "חברנו הגדול בעבודת המכון כליל המדעים ופאר החכמים הגאון מוהר"ר שאול ליברמן שליט"א ראש המכון". הרב שאר-ישוב ציין שייטכן שהרב מאיר בר-אילן, חמיו של רש"ל וחבר ב"מועצת גדולי התורה והמדע" של המכון, השפיע על קבלתו לתפקיד.
- 56 בריאיון עם ר"ש ליברמן, ליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 10), עמ' 337, למדו ביחד טור ובית יוסף בכל יום בשנות תרצ"ד-תרצ"ה. ראו הערה 163.
- 57 הר"ד קוק, "המכון בתחלת התפתחותו", ספר היובל (לעיל הערה 50), עמ' פ. מלכתחילה נדרשו דרישות גבוהות כדי להגיש מועמדות, ומתוך 51 מועמדים שעמדו בקריטריונים, נבחרו 13 שהצטיינו במיוחד בבחינות.
- 58 Continuation (לעיל הערה 49), עמ' 36, וכן שמעתי מהרב שאר-ישוב כהן (שם). הוא הוסיף שאחד מחניכיו שם, רמ"ל זק"ש, שמילא את מקומו של רש"ל כראש המכון לאחר עזיבתו, הוציא לאור כתבי יד רבים אך לא עבר שום הכשרה מדעית חוץ מאשר מה שלמד מרש"ל במכון. אכזבתו של רש"ל בפן המדעי של המכון מתבטאת במכתבו לפרופ' ל' גינצבורג, ראש הסמינר לרבנים, משנת ת"ש, מובא בחלק העברית של M. Shapiro, Saul Lieberman and the Orthodox, Scranton, 2006, p.17, שם מתייחס רש"ל לסמינר כך: "שהוא עכשיו המוסד המדעי היחידי בעולמנו אנו".
- 59 ראו הערה 47.
- 60 אמנם יש צורך להרחיב בשאלה מדוע העדיף הרב לעשות כן במסגרת חיצונית ולא בכותלי הישיבה המרכזית כפי שתכנן מלכתחילה. ראו מה שכתבנו ליד הערה 45, ובע"ה נוסף פנים נוספות במאמר שהזכרתי בהערה 168.
- 61 ראו בהרחבה מאמרי שבט, אוניברסיטה (לעיל הערה 26).

ו. מגעיו עם סמינר הרבנים מברלין ו"ישיבה אוניברסיטה"

הרב קוק פעל בצורה מעשית ביותר במטרה להעלות ארצה את הסמינר לרבנים ולמורים של הרב הילדסהיימר מברלין לארץ ישראל.⁶² הסמינר שילב לימודים תורניים (גם בסגנון מדעי) יחד עם לימודים אקדמיים לתואר,⁶³ וכפי שכתב בזמנו לתלמידיו,⁶⁴ חשב הרב קוק שקיימת תועלת רבה בגישה הזאת. לעומת זאת לחץ הגרמני גרודזינסקי על הרב קוק בלפחות ארבע (!) איגרות שונות בפרק זמן קצר, שלא להעלות את הסמינר לארץ הקודש.⁶⁵ כפשרה הציע הרב להעלות אותו לתל אביב ולא לירושלים, וכך הוא כותב לגרמני, באיגרת הרואה כאן אור לראשונה:

וגם לפני זה [=כלומר עוד לפני דברי מחאתך, א"ש] העירותיו [מעצמי, לרב ד"ר הילדסהיימר, א"ש] שע"ד קביעות בימ"ד לרבנים כזה בירושלים אין מה לחשוב, כי ההתנגדות תהי' גדולה ונוראה אבל הוא השיב לי שאינו חושב ע"ד ירושלים, כ"א ע"ד ת"א. ושם נתקבל הענין ברצון.⁶⁶

לאחר מכן כאשר אף הצעה זו לא התקבלה על ידי הרמ"ע, הציע הרב קוק שיעלו רק את הסמינר למורים (ולא לרבנים), ורק לתל אביב.⁶⁷ בסופו של דבר

62 א' וילמובסקי, "על העברת סמינר הרבנים לא"י", היסוד ג, י (י בטבת תרצ"ד), עמ' 2; ראו באריכות אצל M. Shapiro, *Between the Yeshiva World and Modern* Orthodoxy, London 1999, pp. 129–134. בסוגיית העימות עם הגרמני גרודזינסקי בנידון ראו גם D. Schwartz, "Early But Opposed- Supported But Late: Two Berlin Seminaries Which Attempted to Move Abroad", *LBIYB* 36 (1991), pp. 267–283; הר"י ויינברג (לעיל הערה 28), עמ' שנב-שנה; איגרות לראי"ה, רב"צ שפירא (עורך), ירושלים תש"ג, עמ' תנה. נמצא אצלי עוד חומר רב בנושא, כולל איגרות חדשות שטרם התפרסמו ובע"ה עוד חזון למועד.

63 ראו י' עמנואל, "סמינר או ישיבה לרבנים? ליום הזכרון המאה של הרב עמ' הילדסהיימר", המעין לט, ד (תשנ"ט), עמ' 11–16; הר"ק כהנא, "הגרמני הילדסהיימר ובית מדרשו", המעין כט, ד (תשמ"ט) עמ' 1–8; בעדות רב"מ לוי ור"מ זיידל באיגרות שהזכרתי למעלה בהערה 21.

64 ראו הערה 22 לעיל.

65 איגרות לראי"ה (לעיל הערה 61), עמ' תנה, תנז, תנט, תסד-תסה.

66 ארכיון בית הרב, אכ/230. אכן כך מעידים הרב וויינברג, ר"מ אויערבך, ור"ש גרינברג, הר"י וויינברג (לעיל הערה 28), עמ' שנא, ששמעו מהרב הילדסהיימר שהתקבל באהדה "מצד חוגים רחבים של אחב"י בתל-אביב" ובתמיכת הרבנים הראשיים שם, ושרוצים להעביר את בית המדרש "לעירנו העברית".

67 הראי"ה קוק, שו"ת עזרת כהן, ירושלים תשנ"ג, עמ' רפד; איגרות לראי"ה (לעיל הערה 61), עמ' תסד-תסה.

בצורה אירונית התכנית לא יצאה לפועל בגלל התנגדותם של הרב י"י ויינברג ואחרים לנטישת יהדות גרמניה בעת צרתה.⁶⁸

בתקופה ההיא היו שראו ב"ישיבה אוניברסיטה" בניו יורק מוסד מקביל ודומה לסמינר הרבנים של הרב הילדסהיימר בברלין.⁶⁹ על כן אין זה מפתיע שהיו לרב קוק גם מגעים עם ד"ר הרב דב (ברנרד) רעוול, ראש הישיבה ונשיא "ישיבה אוניברסיטה" לשיתוף פעולה בין מוסדו ובין ישיבת מרכז הרב.⁷⁰ הקרבה עם ד"ר רעוול התבססה על חילופי מכתבים עוד מתקופת שהות הרב בלונדון, ונוצרה מלכתחילה באמצעות אחד מהתלמידים המובהקים ביותר של הרב, ד"ר מ' זיידל, שהציע לרעוול להצטרף לפעילות דגל ירושלים.⁷¹ בביקורו של הרב באמריקה בשנת תרפ"ד, הוא קיבל את ד"ר רעוול במאור פנים מיוחד כשבא לבקרו במלונו ואמר: "הרי אנו ידידים ותיקים, אף שלא התראינו עד עתה".⁷²

בתור אחד העומד בראש מוסד שחרת על דגלו "תורה ומדע", אין ספק שבין הנושאים שעלו בין החוקר ד"ר רעוול (שהתפרסם בזכות מחקריו על הקראים) ובין הרב היה הנושא של חכמת ישראל בדרך התורה. שניהם לא רק עודדו אלא גם חיברו ופרסמו ערכים באנציקלופדיה הדתית-מדעית "אוצר ישראל".⁷³ ייתכן שאף שוחחו על דרכו של רבו הנצי"ב, שרעוול חקר על אודותיו ופרסם עליו בערך באנציקלופדיה הנ"ל, תוך כדי הדגשת גישתו המחקרית-ביקורתית של הנצי"ב בלימוד.⁷⁴ מבחינה קונקרטיית, בהיותו באמריקה, הציע הרב קוק בוועידה של ה-Union of Orthodox Synagogues, משלוח רבנים בין שני המוסדות, משלוח

- 68 ראו הערה 62; איגרות לראי"ה, שם; במיוחד אצל M. Shapiro, Yeshiva World (לעיל הערה 62) בעמ' 134.
- 69 J. Gurock, *The Men and Women of Yeshiva*, New York 1988, pp. 30.
- 70 A. Rothkoff, "The 1924 Rabbinical Delegation Visit", *Jewish Life* 36 (Nov. 1963), p. 59; איגרות לראי"ה (לעיל הערה 60), עמ' שכה-שכו. איגרת ר"ד רעוול לרב קוק מי"ז באדר תרפ"ה, YU Archives, Acc. no. 86/43; מובא גם אצל ר"י פילבר (לעיל הערה 45), עמ' 270-271.
- 71 י' אבן-חן, רב ומנהיג, ירושלים תשנ"ט, עמ' 447. האיגרות אינן מופיעות באגרות הראי"ה.
- 72 אבן-חן, שם. הר"ד רעוול, שהוא בן-גילו של רמ"ז, למד בטלז לפני שהיגר לארה"ב בתרס"ו, וייתכן ששם הכירו השניים.
- 73 ראו ליד הערות 182-183.
- 74 ר"ד רעוול, "נפתלי צבי יהודה ברלין", אוצר ישראל, ג, י"ד אייזנשטיין (עורך), ניו יורק תרס"ז, עמ' 213. ראו גם למעלה בהערה 5.

תלמידים מ"ישיבה אוניברסיטה" לתקופה מסוימת למרכז הרב, והוצאת כתב עת תורני משותף.⁷⁵

קשר "מחקרי" נוסף ביניהם היה אותו תלמיד של הרב קוק, ד"ר זיידל,⁷⁶ שנבחר על ידי רעוול לעמוד בראש מחלקת התנ"ך באוניברסיטה, משום שידע שיכול היה לסמוך עליו ללמד את השימוש היעיל בכלים מדעיים בלימוד תורה, וכן "מה להשיב" למבקר המקרא.⁷⁷ למרות זאת היו כאלה מהאגף השמרני שבין הר"מים שם שחשדו ברמ"ז בדעות ליברליות מדי בתנ"ך,⁷⁸ אך הרב רעוול עמד לימין תלמידו של הרב קוק.⁷⁹

אין ספק שהרב קוק ידע מתלמידו הנ"ל, ומפגישותיו עם ד"ר רעוול, שמדובר באוניברסיטה שבה עוסקים גם בלימוד תורה בביקורת מתוך קדושה, ועל דעת כן הוא שיתף אתם פעולה.⁸⁰

ז. יחסיו לתלמידיו החוקרים

עובדה מעניינת ביותר, שטרם עמדו עליה, היא שרוב התלמידים הקרובים ביותר של הרב קוק (אפשר לומר כולם, חוץ מהגר"מ חרל"פ, הר"י אריאלי (משגיח הישיבה) ובנו הרב צבי יהודה קוק, שכולם למדו בעיקר בישיבות ירושלמיות), נהיו לאחר שנים רבות של לימודים בישיבות קלאסיות לחוקרים מדעיים-תורניים מבין השורה הראשונה של הדור! העיון באגירות החמות ביותר של הרב דווקא לתלמידים הללו⁸¹ מעלה שהקשר בין הרב ובין התלמידים הללו אינו למרות היותם חוקרים אלא אדרבה, בגלל היותם חוקרים. הרב תלה בהם תקוות גדולות להיות אותו "טיפוס יקר מקורי ואורגני, הכולל ומאחד, קדושה

Das Yiddische Licht, New York, 30/5/24, (English section), pp.12. 75

ראו עליו בפרק הבא. 76

Gurock (לעיל הערה 69), עמ' 48. 77

הר"ד סילבר, מצוטט בריאיון אצל גורק (שם), עמ' 57, 80, ו-264, הערה 22; A. Rakeffet-Rothkoff, Bernard Revel, Philadelphia 1972/5732, p. 60. 78

Gurock (לעיל הערה 69), עמ' 49, 77, 80. 79

ראו איגרות לראי"ה (לעיל הערה 61), עמ' תצד, ששמע הגרח"ע גרודזינסקי על רעיון להקים מוסד כשישיבה אוניברסיטה בארץ, וכתב גם כאן לרב קוק להזהירו ולבקש ממנו למנוע כל תהליך בעניין זה ("ובודאי (!) יעמוד הדרי"ג על המשמר בזה"). ראו תגובתו האמביוולנטית של הרב קוק לנושא, הראי"ה קוק, שו"ת דעת כהן, ירושלים תשנ"ג, עמ' תכח, שמשלב בקצרה שלא שמע על כך, אך הוא נמנע מלהזדהות עם התנגדותו העקרונית של הרב גרודזינסקי לרעיון למרות מעמדתו כעין ריש גלותא.

במיוחד לד"ר לוי וד"ר זיידל, ראו מכתבי הראי"ה (לעיל הערה 13), עמ' 102-103 ו-127-128, אך גם לאחרים. 81

חכמה וגבורה, תקוות צדק ואמת וזיו חיים", המשלבים תורה, לאומיות, מוסר, ביקורת, ומודרנה.⁸² תלמידים אלו הם:

1. **הרב ד"ר ב"מ לוי** (תרל"ט–תש"ד): עורך ומוציא לאור מהגניזה, אוצר הגאונים ו"גנזי קדם", ומייסד עם הרב קוק כנשיא חוג "תחכמוני" לסטודנטים הדתיים באוניברסיטת ברן. כיהן כמנהל בתי ספר "נצח ישראל" ו"אלומה", הישיבה התיכונית הראשונה בארץ שפעלה עם ברכתו והסכמתו של הרב.⁸³ כנראה התלמיד-חבר הקרוב ביותר של הרב לפני עלייתו ארצה.⁸⁴ לפי עדות בתו של ד"ר לוי אין מדובר בקשר של רב ותלמיד רגיל אלא היחס בין השניים היה דו-סטרי. הרב קוק היה מתייעץ עם רב"מ בתחומי התמצאותו ובענייני הנהגת הציבור,⁸⁵ וכן מוכח מההתכתבות שביניהם.⁸⁶ עיון באיגרות של הרב קוק משקף את ההערכה והחיבה שלו לתלמידו החוקר, למשל: "ידידי הנאמן הרב החכם ממולא בכל טוב"⁸⁷; "ידיד לבבי הרב הגדול, לתורה ולתעודה, צפנת פענח, מוהר"ב מנשה ד"ר לוי שליט"א, שלו רב לך יקירי, לתורתך ולחכמתך, ולשאיפותיך הגדולות"⁸⁸; "חביבי וחמודי הרב הגדול החוקר המומחה בתקופת הגאונים".⁸⁹ הרב מתייחס שם ל"ספרים הנכבדים וחקירותיו המצוינות". ביטוי

- 82 אגרות הראי"ה א (לעיל הערה 5), עמ' קז.
- 83 מוזכר ב"תולדות אלומה", אוסף אלומה א (תרצ"ו), עמ' 159–160, ובריאיון שלי בכ"ח בשבט תשס"ז עם בתו, גבי מאירה ליבור.
- 84 השניים היו מטיילים ומשוחחים רבות ביחד, ראו אצל רב"מ לוי, "מפרקי זכרונותי", סיני יא (אדר–ניסן תשי"ד), עמ' קצו; י רפאל, "ב"מ לוי", אנציקלופדיה של הציונות הדתית (לעיל הערה 47), ג, עמ' 115; ה' צב"י קוק, לנתיבות ישראל, ב (לעיל בהערה 18), עמ' יח; חומר רב מצוי בארכיונה הפרטי של בתו, גבי מאירה ליבור; רמ"צ נריה, שיחות הראי"ה, תל אביב תשל"ט, עמ' רלד, טל הראי"ה, תל אביב תשמ"ה, עמ' קלט, ליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 10), עמ' 376 ואילך. ראו גם בהערה שלהלן.
- 85 ריאיון המוזכר למעלה בהערה 83. בתו העידה שהיה מתפלל בישיבה בשבתות ונשאר לאחר מכן ללמוד עם הרב. הם גם המשיכו לטייל ולשוחח ביחד, במיוחד בקיץ כשגרו בשכנות בקרית משה בעשור האחרון של חיי הרב.
- 86 ראו אצל מכותבי ראייה (לעיל הערה 13), עמ' 127–128, אך במיוחד באיגרות שכתב ד"ר לוי אל הרב, המעידות שהוא מתייחד בכך שהרשה לעצמו להעיר הערות ביקורתיות (כמובן מתוך הערצה וכבוד) על דברי הרב: י בארי, אוהב ישראל בקדושה, עמ' 272–279; ארכיון בית הרב, ב/ה-22/16, ובאיגרות החדשות שנפרסם לראשונה בע"ה במאמר שהזכרנו בהערה 168.
- 87 אצל רמ"צ נריה (לעיל הערה 84), עמ' רכג.
- 88 אגרות הראי"ה ד (לעיל הערה 26), עמ' קלג, בדומה לכך, מאמרי הראי"ה (לעיל הערה 4), עמ' 314.
- 89 מאמרי הראי"ה (שם), עמ' 316.

מעניין להערכה הכנה של הרב נמצא בעדות של בחור בר מצווה שמסר שמכל הספרים האפשריים בחר הרב קוק להעניק לו בתור דורון דרשה את הכרך הראשון של אוצר הגאונים של רבי"מ, עם הקדשה על חשיבות העיסוק בתורת הגאונים בלימודו.⁹⁰ דוגמה לחיבה אישית מיוחדת מורגשת כשמתרפק הרב על כך שהתכתבות עם רבי"מ "מזכרת אותי את המעמדים שבהם הייתי מדבר באזניך את רחשי לבבי, משפע של אור ד' אשר באור תורת אמת, והנני משהו לנגד עיני את נפשך העדינה, שספגה בקרבה באהבה רוממה את כל אומר והגיון".⁹¹

הרב מגלה בכמה מקומות את תקוותיו מתלמידו זה לקדש שם שמים בתחום המחקר: "ועתה הנני רואה אותה ('נפשך העדינה', א"ש) צועדת בגאון שם ד' להגיע אל המעלה הדרושה, להיות ממקדשי שם השי"ת ושם ישראל באמת ברבים. עלה והצלח ויהי ד' עמך".⁹² ראוי לציין שבאותה איגרת כותב הרב לרבי"מ על תכניותיו להקים ישיבה מסוג חדש, ושכנראה בכוונתו לבקש מתלמידו, בבוא העת, ללמד שם. עם הגיעו ארצה אף סיפר הרב לגריי"מ חרל"פ על אודות רבי"מ "וניבא עליו בימים ההם גדולות ונצורות".⁹³

הרב קוק בירך חיזק, וכנראה שגם שלח את רבי"מ לוי"ן ור"מ זיידל, תלמידיו הקרובים ביותר בבויסק (שכאמור, אף בחר בהם להיות המלמדים הפרטיים של בנו),⁹⁴ לעולם האקדמיה כדי לרכוש את הכלים למחקר תורני בקדושה.⁹⁵

90 רש"ב ורנר, הובא אצל רמ"צ נריה, ליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 10), עמ' 383.

91 אגרות הראי"ה א (לעיל הערה 5), עמ' קכב.

92 שם, עמ' קכא.

93 רי"מ חרל"פ, ספר היובל להרב ד"ר ב"מ לוי"ן, במלאת לו שישים שנה, הובא אצל רמ"צ נריה, ליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 10), עמ' 383.

94 ראו בהערה 18.

95 גבי מאירה ליבזר (לעיל הערה 83), בתו של ד"ר ב"מ לוי"ן חזרה כמה פעמים על כך, שהרב קוק שלח את אביה לאוניברסיטה למטרה זאת. ראו אצל הרב יעקב אריאל שליט"א, "לא חלמתי להיות רבי", ריאיון עם י' פישביין, אתרוג 19 (תשס"ו), עמ' 16, שמוסר שנשלחו רבי"מ ורמ"ז על ידי הרב קוק ללמוד באקדמיה כדי ליצור אינטגרציה בין מדע, תורה וחינוך. כך גורס גם הרצ"י טאו, צדיק באמונתו יחיה, ירושלים תשס"ב, עמ' יב-כו, ובדומה לכך, הרמ"צ נריה, ליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 10, עמ' 398, "[הרב] עודד צעירים מספר, וביניהם את תלמידו המובהק רבי ד"ר משה זיידל ז"ל, שילמדו – לאחר שמילאו את כרסם בש"ס ובכל הנלווה אליו – גם מדעים שונים באוניברסיטאות כדי שיוכלו להתמודד עם בעיות דורם." לעומת זאת, ראו דעתו של י' מאיר, "יאורות' ויכלים": בחינה מחודשת של 'חוג' הראי"ה קוק ועורכי כתביו", קבלה יג (תשס"ה), עמ' 225, הערה 252, המסתפק בשליחות זאת. אך דברי הרב קוק, בצירוף עדותה של בתו של ד"ר לוי"ן, מבהירות את הספק. בנוסף, יש לציין שאין ספק שתלמידי הרב צבי יהודה (הרב

בכניסתו לעולם האקדמי, מאחל לו הרב, "ברכתי עצורה בלבבי למועד אשר בא לאוניוורזיטעט, שיהיה להצלחה, לרוממות קרן אורה למעלתו, לתורה וישראל בע"ה." מצדו, מאשר רב"מ שמטרותיו שם זהות הן לדברי רבו, כפי שהכירם היטב מכלי ראשון: "יה"ר מלפני השי"ת לחזק את לבבי [...] ואשתדל בכל נפשי להיות ממקדשי שם שמים ברבים כי אלה הם כל מאווי רוחי לקים ולהחזיק את היהדות כמרגלא בפומיה דאדמו"ר בתורת ו'יגזל את החנית מיד המצרי ויכהו בחניתו".⁹⁶ כלומר הרב היה רגיל לחזור על כך שצריכים לגזול את כלי הנגיחה מהחוקרים המקולקלים ולהיעזר בהם כדי להפריך את טענותיהם (נוסף על הערך והתועלת העצמית שבלמוד התורני המדעי, שעליהם הרחבנו במאמר הקודם). גם במשך השנים המשיך הרב קוק לעודד את תלמידו במחקריו הקדושים: "חזק ואמץ והאיר אור תורה ודעת, להגדיל ולהאדיר תעודה בישראל",⁹⁷ חברותם הייתה חזקה עד סוף ימיו של הרב.⁹⁸

2. **הרב ד"ר משה זיידל** (תרמ"ו–תשל"א): אחד מגדולי חוקרי התנ"ך והלשון בדורו, ראש מחלקת התנ"ך ב"ישיבה אוניברסיטה", מפכ"ל של החינוך היהודי בבולטימור ומנהל במשך שנים רבות את הסמינר למורים של המזרחי בירושלים.⁹⁹ הרב קוק אף העיד שלעומת רבים אחרים מתייחד רמ"ז בכך שהוא מאוד מבין את תפישת עולמו ואת סגנונו של רבו.¹⁰⁰ כמו ד"ר ב"מ לוין, שומר הרב קוק ביטויי חיבה ואהבה מיוחדים לרמ"ז, ומכנה אותו "אהובי" לעתים קרובות, לא רק בכותרת אלא גם באמצע מכתביו.¹⁰¹

טאו והרב אריאל) מסרו את דבריהם על פי מה ששמעו מפיו, ולא היה לרבים שום מגמה כלל לעודד את תלמידיו ללכת לאוניברסיטה (על פי עדות פרופ' רמ"צ נהוראי בריאיון מכ"ג בטבת תשס"ז), וכך בעדות ר"צ קפלן, ראו רוזנק (לעיל הערה 6), עמ' 379, הערה 105). על כן דבריהם, שנאמרו בבירור, נאמנים יותר מספק רחוק שגם חסר לו מניע.

96 מח' בתמוז תרס"ה, ארכיון בית הרב, ב/ה/21.

97 אגרות הראי"ה, ב (לעיל הערה 5), עמ' יא.

98 ראו בהערות 85, 168.

99 ראו אצל ר"י קיל, "דברים אחדים על המחבר ועל ספרו", הקדמה לחקרי מקרא של ד"ר משה זיידל, ירושלים תשל"ח, עמ' 7–11, שם כונסו רבים ממחקריו; רמ"צ נריה, לקוטי הראי"ה (לעיל הערה 10), עמ' 398 ואילך; הרב צב"י קוק, "חמודה של תורה – מו"ר ר' משה זיידל זצ"ל", לנתיבות ישראל, ב (לעיל בהערה 18), עמ' סב–סג; Jewish Biographical Bureau, Who's Who in American Jewry, New York 1927, p. 354; Gurock; (לעיל הערה 69), עמ' 49, 77, 80; חומר בארכיונה הפרטי של בתו של ידו ד"ר לוין, גבי מאירה ליבור.

100 אגרות הראי"ה, א (לעיל הערה 5), עמ' קח.

101 ראו מכותבי ראייה (לעיל הערה 13), עמ' 102–103.

כשפנה רמ"ז להכשרה אקדמית הציע לו הרב שייפגש עם יראי ה' שבאשכנז: "אותם שהתאימו צרכי הזמן עם התורה והיראה [...] ותעש חיל בישראל".¹⁰² רמ"ז הקשיב, ולמד כשנה וחצי בסמינר לרבנים בגרמניה,¹⁰³ אך כמו חברו ד"ר לויין אף הוא התאכזב שם מרמת התלמידים.¹⁰⁴ בסופו של דבר המשיך ללכת בעצתו ובעקבותיו של רב"מ לויין והצטרף אליו באוניברסיטת ברן.¹⁰⁵ בעקבות כישרונותיו המרובים ותחומי התעניינותו המגוונים, הוא פונה לרב "להורות לו ברוחב דעתו את הדרך אשר בה אלך".¹⁰⁶ הרב משיב לו שחשוב ללמוד פילוסופיה, שפות שמיות וספרותן וכלכלה: "אשר לזאת תקוה נפשי, כי אם נעמיד חניכים, ממולאי כשרון ויושר לב, באלה המקצועות, ירבו את האור [...]. שעל ידן יהיו לעזר לברר את הרעיונות המסובכים של הדור".¹⁰⁷ הרב קוק עודדו ללמוד דווקא את המקצועות ה"בעייתיים" הללו כדי להועיל לדורו. אכן הוא בחר ללמוד שפות שמיות וספרותן, כדי להכשיר את עצמו לעסוק במדע המקרא.¹⁰⁸

מתוך חיבתו של הרב לתלמידו עקב אחרי התפתחותו וביקש שיעדכן אותו בכל ענייניו, קטנים כגדולים, ותכניותיו.¹⁰⁹ גם רב"מ המשיך לעדכן את הרב על התפתחותו של התלמיד הצעיר באוניברסיטת ברן:¹¹⁰ "מר משה זיידעל נ"י

- 102 ראו למעלה בהערה 22.
- 103 ראו Gurock (לעיל הערה 69), עמ' 49.
- 104 ראו הערה 21.
- 105 איגרת רמ"ז לרב קוק, בין המצרים תרס"ז, ארכיון בית הרב, ב/ה/16, מוזכרת למעלה בהערה 21. השניים למדו שם ביחד תלמוד ירושלמי מסכת שקלים בכל יום בקביעות.
- 106 ראו הערה 104. התלבטויותיו המורכבות כללו שיקולים רבים, אך משתמע שמקצועות רבים ומגוונים נמצאים בהישג ידו! חלק מידידיו הציעו לו בשל שיקולי הפרנסה ללמוד כימיה, אך הוא העדיף את הכיוון הפילוסופי משום שמקצועות אחרים יכולים להסתעף ממנו. לעומת זאת הוא מתלבט שמא עדיף ללמוד את השפה הגרמנית וספרותה או את השפות השמיות וספרותן, שפת האנגלית וספרותה, היסטוריה, כלכלה לאומית ועוד. כל סטודנט צריך לבחור שלושה מקצועות, אחד מהם עיקר, ראו צ' קפלן, בשיפולי גלימתו, ירושלים תשמ"ד, עמ' 97.
- 107 אגרות הראי"ה, א (לעיל הערה 5), עמ' קלא. נציין שבאיגרת שהזכרנו בהערה 110, כותב הרב ד"ר ב"מ לויין שנה לפני כן לרב קוק, שבחר אף הוא ללמוד שפות שמיות כמקצועו העיקרי באוניברסיטה.
- 108 יחד עם אנגלית ותלמוד, על פי Bern University Protokollbuch, 1/7/1912, p. 201. באדיבות הארכיון של אוניברסיטת ברן בשווייץ.
- 109 אגרות הראי"ה, א (לעיל הערה 5), עמ' קז.
- 110 איגרת רב"מ לויין מטבת תרס"ח, גנזך הציונות הדתית שליד מוסד הרב קוק, תיק 14-18.

מובטחני בו שיהיה לגאון אדרת ולמאור רב לעמו בדעתו הנקיה ומחשבותיו הנעלות והטהורות מלב טהור וצרוף שקלט בו בשבתו אודנו באבו לפני גאון אדמו"ר שליט"א. שכלו בתורה חד וחרף מאד וחושו מתוקן כל צרכו".

בשנת תרע"ג, בגיל 27, נסע רמ"ז לארה"ב, ועבר תקופה של "מבוכה נפשית", כתוצאה מ"השערות טמאות" וסתירות לכאורה, שקלט ושמכנה אותם הרב "דמיונות שוא". הדבר "הדאיב והפליא" את הרב, והוא כותב שהוא מקווה שמדובר ב"רק חזיון ארעי".¹¹¹ גם כעבור שנה מתייחס הרב ל"עצבנות" ו"קוצר הרוח" הנפשי והרוחני שהרגיש באיגרות שקיבל מתלמידו,¹¹² אך גם כאן מתייחס הרב לד"ר זיידל בחיבה ("חביבי היקר", "יקירי") בהערכה (אף סמך על רמ"ז להוציא את כתביו לאור), בסבלנות ובתשובות ארוכות ומורכבות. נראה שהרב הרגיש, בצדק, שתלמיד זה שואל את שאלות הצעירים המשכילים, ודרך התשובות אליו, כמחנך לרבים, יביא הרב את תשובותיו לדור.

יחד עם הכרת דרכו המחקרית המובהקת, "הסתבכותו" עם חלק מהרבנים השמרניים ב"שיבה אוניברסיטה"¹¹³ והתלבטויותיו המורכבות בתחום האמונה, קרבתו של הרב קוק לרמ"ז נמשכה עד סוף ימיו.¹¹⁴ אף הרב צבי יהודה הרגיש חובה להספידו (ואף מכנהו "מורי ורבי זצ"ל"),¹¹⁵ והרב הנזיר התחשב מאוד בדעתו בעריכת אורות הקודש.¹¹⁶ גם לאחר פטירתו של הרב השתתפותו השבועית בהתמדה של רמ"ז בשיעורי "חוג הראי"ה" יחד עם הרב צבי יהודה,

111 אגרות הראי"ה, ב (לעיל הערה 5), עמ' קיח-קיט.

112 שם, עמ' רסב-רסד.

113 ראו לעיל הערה 78.

114 הרב צב"י קוק, לנתיבות ישראל, ב (לעיל הערה 18), עמ' סב. אף על פי שטרם פורסמה התכתבות בין השניים לאחר שנת תרע"ט, מצאנו בארכיון שלמרות העיסוקים הרבים בצורכי ציבור של שניהם, אכן הקשר נמשך והייתה התכתבות ביניהם, למשל מערי"ה תר"צ, ארכיון בית הרב, ב/120.

115 הרב צב"י קוק, שם, עמ' סב. הוא מעיד שם שבתקופת בויסק "משהליה זיידל [...] נעשה בן-בית מקשיב ומקושר" לאביו הרב זצ"ל.

116 "מזכרונות נזיר האלקים", קול צופיך (לעיל הערה 36), עמ' קה, מוסר הנזיר שבא אליו הרב זצ"ל במראה בהקיץ כמה פעמים וכל פעם אמר לו ש"הספר (אורות הקודש) מתחילתו ועיקרו מכוון ופונה לנוף המשכילים, הרגילים לספרות", ושהוא צריך להיות מוגש בהתאם. הנזיר מוסיף שם, שכך הציע גם ד"ר זיידל בתור קורא משכיל הרגיל לספרות, ואף מפטיר שגם ללא המחזה היה מתחשב בדעת ד"ר זיידל "כי בעניני לשון הוא המומחה". האירוע נרשם ב"ג באלול תש"ט.

הנזיר ויחידי סגולה בודדים,¹¹⁷ מצביעה אף היא על כך שלעולם לא נפגע מעמדו חלילה בעיני ראשי הישיבה.

ספר חידושי ומחקריו¹¹⁸ מראה שאכן קיים רמ"ז את תקוותו של רבו לעסוק במחקר בקדושה. הוא אהב במיוחד לעסוק בחקר המקבילות בין ספרי בתנ"ך¹¹⁹ ואף זכה לגלות את הכלל החשוב ("כלל זיידל"), שלפיו ערוכות המקבילות במקרא בסדר כיאסטי.¹²⁰ כאמור מההתכתבות עולה בבירור שחיבתו של הרב קוק לרמ"ז איננה למרות היותו חוקר אלא (בין השאר) בגלל היותו חוקר מדעי.

3. ר' שאול חנא קוק (אחיו הצעיר של הרב, תרל"ט–תשט"ו): איש עסקים מוצלח ופעיל ציבור בתל אביב, מחבר מאות מחקרים בקבצים ובכתבי עת תורניים, מדעיים וביבליוגרפים שונים,¹²¹ המתאפיינים בהברקות חדשניות ומתומצות בהלכה, באגדה, בפיוט, בחכמת ישראל ובלשון.¹²² לעומת שאר החוקרים שבין תלמידיו הקרובים של הרב קוק אחיו הצעיר למד רק בישיבות קלאסיות, ומבחינה מדעית היה אוטודידקט.¹²³ לפי הפתגם שניתן להכיר אדם לפי חבריו, מעניין לציין שבמחקריו משתמש רש"ח בכינוי "ידידי" כלפי יצחק בן צבי,¹²⁴ פרופ' שאול ליברמן,¹²⁵ ור' מ"מ כשר,¹²⁶ והוא מספר גם על קשריו

117 צ' קפלן, בשיפולי גלימתו (לעיל הערה 106), עמ' 94–95; שבחי הראי"ה, עמ' טו, שח.

118 לחקרי מקרא של ד"ר משה זיידל (לעיל הערה 99).

119 י' קיל, (לעיל הערה 99), עמ' 9.

120 י' קיל, שם, עמ' 2, כלומר "נביא המשתמש במליצות פסוק המרחף לנגד עיניו, משתמש בהן בסדר הפוך, מקדים את המליצה המאוחרת באותו פסוק ומאחר את המוקדמת. למשל "ביום חבש ה' את שבר עמו ומחץ מכתו ירפא (ישעיהו ל, כו) לעומת "הרפוא לשבורי לב ומחבש לעצמותם" (תהלים קמו, ג).

121 חלק התפרסמו תחת הפסידונים "שחק" או "ש.ח. שלמה". רבים ממחקריו נקבצו בשני הכרכים הקרויים: "עיונים ומחקרים", ירושלים תשי"ט–תשכ"ג, ומעידים על חריפותו, יצירתיותו וחדשנותו.

122 ראו בהרחבה אצל א"ז בן ישי, "עם כינוס פזורי עטו", הקדמה ל"עיונים ומחקרים", א (שם), עמ' יג–ג; בת-יהודה, "שאול חנא קוק", אנציקלופדיה של הציונות הדתית (לעיל הערה 47) ה, עמ' 435–437; רמ"צ נריה, שיחות הראי"ה (לעיל הערה 84), עמ' 2 ולקוטי הראי"ה (לעיל הערה 10), עמ' 352; וחומר רב שהתפרסם לאחר פטירתו בארכיון הפרטי של נכדו, מר עמיר קוק.

123 בן ישי, שם, עמ' יא. כפי הנראה לימד את עצמו ערבית ואולי אף צרפתית, ראו עיונים ומחקרים, ב, עמ' 137–138, 339. אמנם אפשרות אחרת היא שלא אשתו עזרה לו, שכן היא הייתה מאוד משכילה ועל פי עדות בתה, גבי עדנה טוקטאלי, בריאיון משבט תשס"ז, דיברה חמש שפות.

124 רש"ח קוק, (לעיל הערה 121) ב, עמ' 141.

האישיים עם הרי"ל מיימון.¹²⁷ כן מתייחס רש"י לפרופ' ש' אסף בכבוד מיוחד, מרבה להזכירו ואף מקפיד לקרוא לו "הרב".¹²⁸ נמצא שאף כאן דרך חבריו נחשב הרש"י כחוקר וגם למדן, שאינו רואה סתירה בין שני התחומים. עיקר שנות לימודיו העיוניים היו בשנים תרנ"ח-תרס"ב (גיל 19-23) כשלמד עם אחיו שישב על כס הרבנות בעיר בויסק.¹²⁹ כעבור שנה מבואו, בתרנ"ט, הצטרף אליו שם בלימודים בן גילו, ר' בנימין מנשה לוי, וכעבור זמן קצר הצטרף צעיר נוסף, ר' משה זיידל.¹³⁰ שלישייה עירנית זאת הקדישה את כוחות הנעורים שלה בהעברת הרצאות, שיעורים וניהול חוגים לצעירי בויסק,¹³¹ שהתרכזו סביב בית הרב במסגרת "תפארת בחורים" שייסד הרב קוק.¹³² הידידות בין שלושת החוקרים הצעירים, בין רש"י וד"ר זיידל,¹³³ ובמיוחד ההערכה ההדדית בינו ובין ד"ר לוי (גם אם לפעמים ביקר את דעתו בחריפות¹³⁴), נמשכו גם במשך שנים רבות.¹³⁵ כעבור יותר מעשור, בתרע"ז, נחלץ

שם, עמ' 99, 328.	125
שם, עמ' 64.	126
למשל שם, עמ' 267, בהערה.	127
שם א, עמ' 221; ב, עמ' 18, 52, 310, 329, 331.	128
טל הראי"ה (לעיל הערה 84), עמ' קנב. וראו אגרות הראי"ה, א (לעיל הערה 5), עמ' יג, מתשרי תרס"ג, שהרש"י נמצא בגריבה.	129
שיחות הראי"ה (לעיל הערה 84), עמ' רלד בהערה. רמ"ז בא ללמוד בישיבת בויסק שבראשו עמד הרב בנימין רבינר, אך נקשר הצעיר במיוחד לראי"ה, רב העיר.	130
רמ"צ נריה, שיחות הראי"ה (לעיל הערה 84), עמ' רכג.	131
אגרות הראי"ה, א (לעיל הערה 5), עמ' יב.	132
בגלויה שכתב לרב קוק בוי' טבת תרס"ו, ארכיון בית הרב, ב/ה/15, מוסר ד"ר זיידל דרישת "שלום לאחיו הכהנים שליט"א".	133
ראו רש"י קוק (לעיל הערה 121) ב, עמ' 52-53, "וזהו טעות מוחלטת".	134
רב"מ לוי שולח ד"ש לרש"י כמה פעמים, למשל בהוספותיו לאיגרתו של ר"מ זיידל לרב, בין המצרים תרס"ז, ארכיון בית הרב, ב/ה/16, ובסיום איגרת מח' בתמוז תרס"ה, ארכיון בית הרב, ב/ה/21. באיגרת אחרת, מכ"ה בחשוון תרס"ה, ארכיון בית הרב, ב/ה/20, כשהאחים קוק היו ביחד, ד"ר לוי אף מצרף קטע מיוחד במכתב עבור רש"י. מעניין לציין שכעבור יותר מעשור, באיגרת מדי' בתמוז תרע"ח, ארכיון בית הרב, ב/ה/8, רש"י מכבדו באיגרת בתואר "ד"ר לוי", לא "הרב" וגם לא בשמו הפרטי, למרות היותו בן גילו וחברותם מצעירותם בבויסק. רש"י גם מוסיף שם שד"ר לוי "בכלל הוא מתייעץ אתי בהרבה פרטים" בנוגע לבתי הספר נצח ישראל (שד"ר לוי ניהל לבד במלחמת העולם הראשונה) ובית הספר לבנות ביפו. ראו גם דברי הערכתו של רש"י ל"אוצר הגאונים" ו"גנזי קדם", רש"י קוק (שם) ב, עמ' 332-340. מאירה ליבזר (לעיל בהערה 83), בתו של ד"ר ב"מ לוי, סיפרה לי שהיא זוכרת שכל פעם שאביה הגיע מחו"ל (במשך כמה שנים שהה כמחצית מכל שנה בסמינרי בניו יורק), בא רש"י מתל אביב לירושלים לראותו, והיו	135

רש"ח לעזרתו של ד"ר לוי מתוך ידידות והבנת החשיבות של ההוצאה המונומנטאלית של אוצר הגאונים ואף נרתם לסייע בצד הכלכלי.¹³⁶

אולם כאן המקום להעלות כמה סימני שאלה בנוגע ליחסים בין הרב קוק ובין אחיו הצעיר. לאור החברות והקרבה של שלושת החוקרים הצעירים בולטת אף יותר העובדה התמוהה שלכאורה הרב קירב את תלמידיו, לוי וזיידל, יותר מאשר את אחיו, שאול חנא (על אף שלמד עם הרב בבויסק יותר שנים משני חבריו). בבית הכנסת בבויסק למשל, קבע הרב שרבי"מ לוי, ולא רש"ח, ישב על יד ימינו.¹³⁷ כן על פי עדותו של רבי"מ לוי הוא בילה במשך השנתיים בבויסק את רוב שעותיו עם הרב.¹³⁸

מדוע אם כן בחר הרב בתקופת בויסק בשני חבריו, לוי וזיידל, ללמד את בנו,¹³⁹ ולא העסיק את אחיו? שאלה תמוהה במיוחד היא, מדוע רש"ח כמעט שאינו מזכיר במאות מחקריו שפרסם את אחיו הרב הראשי, שהיה כמעט יחיד בדורו בידיעותיו ובהברקותיו, ביצירה ובחדשנות?

לצערנו אי אפשר להשיב על כך תשובות ברורות. ניתן רק להעלות השערה, שמא ניתן למצוא תשובה במה שמרמז הרב על חוסר שביעות רצון בנוגע להתפתחותו הלימודית של רש"ח. הרב מעיר ברמז באיגרת ששלח לאחיו לישיבה בסמרגון בתרני"ז, בהיות רש"ח בן 18, להתרחק מהמשכילים שם: "ואתה אחי אהובי הנך יושב שמה, בטח רק את יראי ד' וחושבי שמו, האמונים עלי תורתו ויראתו, רק אליהם תארח לחברה". ואז הוא מפרט את חששותיו, שעל אחיו לחזק את "למודך בחשק ואהבה, לקנות ידיעה שלמה, בגמפ"ת (=גמרא, פרש"י, ותוספות) כסדרן, לעשות העיקר עיקר והטפל טפל. כי לא ראיתי חכם גדול באמת כ"א מאותם שמימים עיקר עסקם בתלמוד וראשונים".¹⁴⁰ ייתכן שאף המעבר של רש"ח בשנה שלאחר מכן ללמוד עם אחיו בבויסק, היה תוצאה של הבעיה הזאת. על רקע תחומי ההתעניינות הרבים והמגוונים של רש"ח, נראה שכוונת הרב הייתה להניעו מהקדשת זמן רב מדי

משוחחים שעות ארוכות מאוד בנושא הגניזה וכדומה. היא אף זוכרת ששלושתם: רש"ח, ד"ר משה זיידל ואביה, ישבו ושוחחו בידידות יחד בביתם.

136 טל הראי"ה (לעיל הערה 84), עמ' קנב. בהקדמה לאוצר הגאונים ט, ירושלים תשמ"ד, רבי"מ קורא לרש"ח, "ידידי האחד".

137 ב"מ לוי (לעיל הערה 84), עמ' ר, וראו י' רפאל, (לעיל הערה 84), עמ' 116.

138 י' רפאל, שם.

139 שיחות הראי"ה (לעיל הערה 84), עמ' רלג-רלד.

140 אגרות הראי"ה, א (לעיל הערה 5), עמ' ז, מתאריך שבת תרנ"ז.

ללימוד תנ"ך, פיוטים, וכדומה, על חשבון התלמוד בעיון. אמנם לא ניתן לדעת למה התכוון בדיוק רש"ח, אך בניסיון להבין את היחסים המורכבים בין האחים אי אפשר שלא לצטט את מאמרו, ש"להיות אח לאיש גדול אין זה דבר קל".¹⁴¹ ראוי לציין גם ששני האחים היו שונים זה מזה ב"סגולותיהם, במזגם, בכל אורח חייהם".¹⁴²

אמנם, השאלות וגם ההצעות שהעלינו, כולן בגדר ספקולציות בלבד. לעומת זאת חיבתו, כבודו ואף הערצתו של רש"ח כלפי הרב הן עובדות קיימות.¹⁴³ זה מתבטא למשל במעט המקרים שהוא מזכירו במחקריו והוא מתייחס אליו במלוא הכבוד: "שמעתי עוד בבחרותי מפי כבוד אחי מרן הגאון ר' אברהם יצחק קוק זצ"ל".¹⁴⁴ כך עולה גם מעזרתו של רש"ח לאחיו בפעילות למען "דגל ירושלים",¹⁴⁵ בהקמת הישיבה,¹⁴⁶ ברכישת המגרש לישיבה¹⁴⁷ ולאחר פטירתו כחבר באגודה להוצאת כתבי הרב קוק.¹⁴⁸ כן ממה שטרם רש"ח לפרסם בספר הזיכרון להרב זצ"ל את חידושי התנ"ך שלו מצעירותו ממחברת משנת תרמ"ב (בהיות הרב בן 17).¹⁴⁹ רש"ח גם דאג לשלומו של הרב אם יקבל על עצמו את התפקיד להיות רבה של ירושלים.¹⁵⁰ אכן סקירת ההתכתבות בין האחים מגלה

- 141 מצוטט על ידי חברו, א', בהספד, "ר' שאול חנה קוק", הבוקר, 23/8/55, מארכיונו של נכדו, עמיר קוק.
- 142 בן ישי (לעיל הערה 120), עמ' י. בדומה לכך, בהספד בעיתונות מפי אחד ממכיריו כתוב "מוזר הדבר, לא היה לכאורה צד השווה בין שני האחים", "ר' שאול חנה קוק", הבוקר, 23/8/55 (עותק בארכיון של עמיר קוק).
- 143 זיכרון ברור של עדנה טוקאטלי, נכדתו של רש"ח קוק, בריאיון בכ"ז בטבת תשס"ז.
- 144 רש"ח קוק (לעיל הערה 121) ב, עמ' 192.
- 145 ראו אגרות הראי"ה, ג (לעיל הערה 5), עמ' ריב-ריג; ריט-רכא.
- 146 בשדה הראי"ה, כפר הרא"ה תשנ"א, עמ' 334, כותב הגרי"מ חרל"פ בשנת תרע"ח על פגישתו עם ד"ר לוי, רש"ח קוק ור' שמואל קוק: "ונועצנו יחד לערוך מכתב אודות יצירת ישיבה מפוארה ממאה אברכים ובחורים צעירים [...] שתתנהל ותעמוד תחת השפעתו הקדושה של מרן הדר"ג שליט"א".
- 147 מכתב מהרצ"י קוק לרש"ח מיי"ד בתשרי תר"פ, ארכיון בית הרב, את/32.
- 148 ראו אצל הר"נ גוטל, "פרוטוקול האגודה להוצאת כתבי הרב קוק": הליכים ולבטים", קובץ מאמרים ומחקרים בתורה ובמדעי היהדות לזכרו של הרב משה חיים הלוי קצנלנבוגן (עורך הר"י מובשוביץ), ירושלים תשס"א, עמ' שמ-שנג. מעניין לציין את הפרגמטיות הבולטת בדברי הרש"ח בפרוטוקולים, וכיצד התקבלו דבריו בדרך כלל פה אחד.
- 149 "חידושי הרב קוק על התנ"ך משנת תרמ"ב", אזכרה א, רי"ל מימון (עורך), ירושלים תרצ"ז, עמ' כו-כז.
- 150 י"ג בתמוז תרע"ט, בארכיון בית הרב, ב/ח/7, וכן מיי"ט בטבת תרע"ח, ב/ח/10.

יחס תקין ו"אחוותי" בלי גילויי מתח, אך גם ללא חוס מיוחד.¹⁵¹ ברם ייתכן שאין לכך משמעות היות שכך היה אופיו של רש"י בהיותו מופנם ושקט.¹⁵² לסיכום, רב הנסתר על הנגלה בנוגע ליחסים בין הרב קוק ובין אחיו החוקר,¹⁵³ אך לא יכולנו במסגרת פרק זה לדלג על הסוגיה הזאת. אכן נראה שהרב קוק מתייחס לאחיו בצורה שונה מאשר לרמ"ז ולרב"מ לוין, אך ייתכן שהיו לרב יותר ציפיות מאחיו מאשר שהיו לו מתלמידיו החוקרים האחרים. אולי קיווה שאחיו יתמקד בתחום התלמודי הרבני, כפי שעשה הרב בעצמו, ולא במחקר. "לעשות העיקר עיקר והטפל טפל".

4. **"הנזיר" הרב דוד כהן** (תרמ"ז–תשל"ב): בוגר ה"אקדמיה היהודית לחכמת ישראל" של הברון דוד גינצבורג בפטרבורג, תקופה שעיצבה בצורה מובהקת את דרכו בלימוד תורה בסגנון אקדמי.¹⁵⁴ בהיותו דוקטורנט לפילוסופיה באוניברסיטת באזל, יסד בהשראת הרב קוק (יחד עם ידידם המשותף ד"ר מרקוס כהן) את ה"חוג האקדמי העברי", שמטרתו לימוד משותף ושמיעת הרצאות תורניות-מחקריות,¹⁵⁵ ושלימים היה למנוע הפעיל של תנועת

151 למשל משבט תרנ"ז הראי"ה קוק, שו"ת משפט כהן, ירושלים תשמ"ה, סימן קכא; בארכיון בית הרב, מי"א בתשרי תרע"ו, ב/ח/8; מי"ט בטבת תרע"ח, ב/ח/10; מדי' תמוז תרע"ח, ב/ר/8; מי"ג בתמוז תרע"ט, ב/ח/7.

152 הנכדים עדנה טוקאטלי ועמיר קוק בריאיונות בכ"ז בטבת תשס"ז. באחד מההספדים בעיתונות לרגל השלושים לפטירתו מציין ד' יוסיפון, "תלמיד חכם כשר" (עותק בארכיון של עמיר קוק), שצניעות זו אף גרמה שלא השתתפו המונים בלווייתו.

153 אמנם נמצא אצלי עוד חומר רב בנושא, אך טרם הגעתי למסקנות ברורות ובע"ה עוד חזון למועד.

154 הרחבנו על כך במאמר מיוחד: שבת, הנזיר (לעיל הערה 17); משנת הנזיר (לעיל הערה 17), עמ' כג–כד; ז' שז"ר, "נזר הנזיר", נזיר אחיו א, רש"י כהן (עורך), ירושלים תשל"ח, עמ' טו, השניים למדו יחד באקדמיה. שיעורי הנזיר היו מלאים בלימוד ביקורתי ומדעי, לעתים קרובות בהשוואה למקורות מקבילים אצל חכמי אומות העולם, ראו ר"א רוזנבאום, "הכהן הגדול והנזיר המופלא", שם, עמ' קי; פרופ' א' נהר, "ההגיון השמעיי", שם, עמ' קלב; ר"ב צביאל, "בבית הנזיר", שם, עמ' קיג; הר"צ דרורי, "בפרוודור ובטרקלין", שם, עמ' קיח; א' יעיר, "בבית-מדרשו של הנזיר", שם, עמ' קכב. וראו למעלה בהערה 29 ואילך על תכנית הלימודים ששרטט לשיבה המרכזית על פי בקשתו של הרב ושזכה גם לאישורו.

155 הר"ד כהן, דודי לצבי, ירושלים תשל"ה, עמ' לב. בתרע"ז כותבים ד"ר מ' כהן והנזיר שיש להזמין את הרצב"י להשתתף באספה הראשונה של "הקיבוץ אקדמי עברי" בבית ר"א בוציאקא. ראו שם, עמ' יג, שכבר שנה לפני כן כתב הנזיר לרצב"י על ניסיון להקים קבוצה כזאת.

דגל ירושלים וישיבת מרכז הרב.¹⁵⁶ מראשי ישיבת מרכז הרב מיום היווסדה ומחבר תכנית הלימודים המקורית שלה.¹⁵⁷ היות שרבים אינם מודעים לגישתו של הנזיר לענייננו, ראוי להביא ציטוט מדבריו:

שאין לנו לירא מביקורת, דוקא הגדולים והצדיקים מקרבים אותה, כי תורתנו תורת אמת היא, והצביעות ההגיונית זרה לנו, אך כבר עבר הזמן, שהדת נחשבה לדבר שכנגד השכל והמדע [...]. האפולוגיטיק עקרה היא, ושנאה לנו, אלא שהדעת תחדור לכל פנות חיינו, דעת א' (=א-להים) [...]. עד שתהיה לגורם החשוב והראשון בחיים.¹⁵⁸

5. **הרב פרופ' שאול ליברמן**¹⁵⁹ (תרנ"ח-תשמ"ג): נשיא האקדמיה האמריקאית למחקר יהודי וראש סמינר הרבנים של התנועה הקונסרבטיבית בניו יורק במשך שנים רבות. ללא ספק נחשב על ידי אנשי האקדמיה לאחד מראשי חוקרי התלמוד בעידן המודרני, וייתכן שאף הגדול שבהם.¹⁶⁰ רש"ל היה חביב מאוד על הרב קוק¹⁶¹ והיו אפילו שמועות בישיבה שכביכול הרב היה מעוניין בו בתור חתן לבתו¹⁶² הרב בחר בו ללמוד עמו בחברותא בקביעות יום יום, והקפיד ביותר ששום דבר לא יפגע בקביעות זאת.¹⁶³

156 שם, עמ' יג; הרב שאר-ישוב כהן, הקדמה לדודי לצבי (שם), עמ' ד, וכן ב"החבורה הקדושה", הקדמה למשנת הנזיר (לעיל הערה 17), עמ' 9; הראל כהן, "לתולדות הרצי"ה והרב הנזיר", דודי לצבי, ירושלים תשס"ה, עמ' 19. ראו דודי לצבי, ירושלים תשל"ה, עמ' סו, שכבר בתרפ"א, קורא הנזיר לייסד ישיבה גדולה מטעם "דגל ירושלים".

157 ראו באריכות למעלה בפרק ג. ראו הר"ד כהן, "זכרונות נזיר אלקים", משנת הנזיר (שם), עמ' ג-כ; אצל בן דודו, ר"ד כ"ץ, "חסידיא ופרישא", נזיר אחיו (לעיל הערה 154), עמ' לה-לח; ר"ש שמואלי, "במחיצתו", שם, עמ' קב-קה; הראל כהן, "לתולדות הרצי"ה והרב הנזיר", דודי לצבי, ירושלים תשס"ה, עמ' 18; ר"י רודיק (לעיל הערה 36), עמ' 163-164; Ch. Lifschitz, "David Cohen", Encyclopedia Judaica, Michael Berenbaum and Fred Skolnik (editors) vol. 5. New York 5767, pp. 13.

158 דודי לצבי, ירושלים תשל"ה, עמ' לד.

159 הרחבנו על כך במאמר מיוחד העומד להתפרסם בקרוב בצוהר לד (סתו, תשס"ח), "קשריו של הרב קוק עם הפרופ' הרב שאול ליברמן כמדגם ליחסו למחקר תורני".

160 ראו למשל כהנא (לעיל הערה 9), עמ' 118; ח"י דימיטרובסקי, "דברים על גדול חכמי דורנו", ר' שאול ליברמן – מזכרת ממסיבה לכבודו, ט' פרשל (עורך), ניו יורק תשל"ח, עמ' 12-13; Shapiro (לעיל הערה 58) עמ' 5-6.

161 ט' פרשל, "ר' שאול ליברמן ופעלו המדעי", תדפיס מהדואר (תשכ"ג), עמ' 8; ר"ש ליברמן, בריאיון עם רמ"צ נריה, ליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 10), עמ' 339.

162 שמעתי מכמה רבנים ותיקים ומחשובי בוגרי הישיבה בהזדמנויות שונות. אמנם הדברים מופרכים היות שנשא רש"ל את אשתו הראשונה בשנת תרפ"ב והיא נפטרה בתר"צ, והרב נתן רענן נשא את אותה בת, בתיה מרים, בתרפ"ח. בכל זאת הזכרנו את

בשלב זה היה רש"ל בן 36, וכבר סיים את לימודיו באוניברסיטה העברית בבלשנות תלמודית, ביוונית ובספרות יוונית, בנוסף לתואר שני בתלמוד, והיה מרצה בנושא באוניברסיטה העברית (מאז שנת תר"צ). כבר אז הוא פרסם מחקרים מדעיים חשובים, בעיקר על הירושלמי.¹⁶⁴ אין ספק שהרב קוק היה מודע היטב לדרכו הלימודית של החברותא הצעיר שלו, וכפי הנראה דווקא משום כך נהנה ללמוד עמו. כאמור, רש"ל אף נבחר על ידי הרב להיות ראש מכון הרי פישל לחקר התלמוד.¹⁶⁵ הקשר ביניהם היה בעיקר בשנים האחרונות של חיי הרב, דבר המעיד שהוא לא שינה את עידודו ל"ביקורת שבקדושה" בסוף ימיו. כחצי שנה לפני פטירתו העניק הרב לרש"ל את ספרו ראש מילין עם הקדשה חמה ביותר: "מתנת אהבת-אמת לבחיר לבבי, הגר"ש ליברמן שליט"א, איה"ק, פורים דפרזים תרצ"ה".¹⁶⁶

כאמור, שלושת התלמידים-חוקרים הראשונים, רבי"מ לוי, ר"מ זיידל, ורש"ח קוק, היו בני בית אצל הרב קוק בתקופת רבנותו בבויסק, תרנ"ה–תרס"ד, ונשארו בקשר הדוק האחד עם השני וכולם עם רבם לאורך חייהם. הנזיר הרב דוד כהן התחבר לרב בתקופת שהותם בשוויץ במלחמת העולם הראשונה, תרע"ד–תרע"ט, ופרופ' ליברמן היה תלמיד-חבר¹⁶⁷ שלמד עם הרב יום יום בתקופת ירושלים, תרצ"ד–תרצ"ה. אף כאן קצרה היריעה, אך בע"ה

השמועה בתור הוכחה לתחושת החיבוב של הרב קוק לרש"ל שהייתה מן המפורסמות בישיבה.

163 ראו למעלה הערה 56. ראו רש"ל בריאיון עם רמ"צ נריה, ליקוטי הראי"ה, ירושלים תשי"ג, עמ' 460, שהרב אף הקפיד פעם כשרש"ל לא חש בטוב ונעדר, ו"החזיר" לו רש"ל בחוש הומור כשהקפיד ללמוד עמו בעיצומו של סעודת פורים. רמ"צ נהוראי, שם, סיפר לי ששמע מהרב צבי יהודה קוק שפעם אף חיכה להם הנציב העליון מטעם אנגליה, שבא לדבר עם הרב קוק, אך הרב השיב לו שהוא צריך לבקש רשות גם מהחברותא שלו, ורש"ל התעקש לא לבטל את קביעותם!

164 ראו הערה 52; מ"ד הר, "שאול ליברמן", אנציקלופדיה העברית, כא, ירושלים-תל אביב תשכ"ט), עמ' 709; T. Preschel, Encyclopedia Judaica (see note 156), vol. 2, pp. 218. כבר בתרפ"ט, הו"ל "על הירושלמי", שבה הוא מציע תיקונים רבים בגרסאות שלפנינו בתלמוד ירושלמי ובפרט על מסכת סוטה.

165 ראו הערה 52.

166 ר"ש ליברמן בריאיון עם רמ"צ נריה, ליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 10), עמ' 339. הספר נמצא ברשות האחיינים של רש"ל, משפחת בר-אילן ברחובות.

167 ראוי לציין שיש תלמידים אחרים ששימשו אף הם בתקופת שונות בירושלים, ולמדו חברותא עם הרב קוק: הגה"ר יצחק אריאלי, משגיח הישיבה המרכזית ומחבר ספר עיניים למשפט על הש"ס והרמב"ם, הגה"ר יצחק הוטנר, מחבר ספר פחד יצחק ולימים ראש ישיבת חיים ברלין ואחד מגדולי הדור באמריקה.

נרחיב על הקשרים הקרובים בין הרב קוק ובין תלמידיו החוקרים וגם על סיבת
אי השתלבותם בצוות ההוראה של הישיבה המרכזית.¹⁶⁸

ח. עידודו לחוקרים אחרים

בנוסף לתלמידיו הקרובים מצאנו גם את תמיכתו ועידודו של הרב
ל"חוקרים בקדושה" אחרים. הרב משבח למשל את ר"א הלוי, מחבר ספר
"דורות ראשונים", על כך "שהוא הראשון אשר פתח בדורנו את הדלת הננעלת,
שהיה מפסקת בין חכמת ישראל, כפי מה שנקלט מושגה ע"פ הספרות האחרונה,
ובין עומק חכמת התלמוד, ע"פ המושג הטהור והישר".¹⁶⁹ לבסוף מברכו הרב:

ואני תפילה, יחזק השי"ת את חילי דמר ויזכה לגמור בכי טוב את אשר
כבר עשהו, לרומם קרן תוה"ק ולהחזיר עטרה ליושנה, לאחד קדושת
חכמת ישראל במקור קדושתה ממעין תורת אמת, ואל ישעו עוד אחינו
ב"י בדברי שקר של הני טורמיסין וסורמיסין,¹⁷⁰ אשר עשו את תורתנו
הקי' פלסטר, וע"פ רב בלי דעת.¹⁷¹

במקום אחר: "ואני הנני אומר בבטחה, שכבודו יודה, שיותר הועיל הוא
למצב היהדות בספריו ההיסטוריים [...] ממה שהועילו לנו כמה מחברים אחרים
שנתנו לנו עוד חידושים ופולפולים ע"פ הדרכים הישנים".¹⁷²

אהדתו של הרב קוק למחקר-בקדושה "מלכתחילה" מתבטאת גם בהסכמות
שכתב לחזק שלומי אמוני ישראל שעסקו בביקורת. למשל הרב משבח את
עבודתו של י' גולדהאר "הנמרצה במחקר מתון וסבלנות מרובה". הרב מתאר
בתור "דורש וחוקר ברוח אמת ואמונה [...] ורכוש גדול של חכמה ומדע אשר
סגל לו ברב כשרון", ואף מעיד בנימה אישית "תוקפים עלי המון רגשותי מחדות
לבב מעבודתו הקדושה אשר הפליאני".¹⁷³ כוונת ביטוי ברורה מהקשרה,
שצריכים "אמת (=מחקר) ואמונה" ביחד, על אף שחושבים שקיימת סתירה בין

- 168 בעז"ה נוציא בעתיד מאמר על הקשר בין הרב קוק ובין התלמידים הללו.
169 אגרות הראי"ה, א (לעיל הערה 5), עמ' קכג. ראו גם כיצד שיבחו במכתב התנחומים
למשפחתו, שם ב, עמ' רצו.
170 על פי כתובות יז, א. ראו ר' נתן, בספר הערוך, תל אביב חת"ד, עמ' רכז.
171 אגרות הראי"ה, א (לעיל הערה 5), עמ' קכח.
172 שם, עמ' קפח. וראו גם שם, עמ' קסח, "חשוב לי מאד ספרו ואישיותו (של ר"א הלוי).
מי יתן וירבו הולכים בעקבותיו".
173 שם ב, עמ' ריד, וראו ליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 10), עמ' 209, מחבר ספר מחקרי ארץ
חמדה.

הדברים. לחוקר אחר הוא כותב: "ולכבוד האמת העומדת לעד."¹⁷⁴ בכמה הזדמנויות, חיזק הרב במיוחד את ההוצאות המדעיות של גנזי הראשונים.¹⁷⁵ כן מוכח העניין גם מיחסיו החמים למבקרים תורניים אחרים כמו הרב ד"ר דב רעוול,¹⁷⁶ ר"ז יעבץ, הרב י"א קמלהר,¹⁷⁷ ר' שלמה באבר,¹⁷⁸ ר"פ הכהן¹⁷⁹ ועוד.

לפעמים הרב קוק אף מבקר את החוקרים הדתיים על כך שהם שמרנים יתר על המידה. למשל הוא מתלונן אצל ר"מ בר-אילן על המגמתיות הדתית של ר"א הלוי ור"ז יעבץ הפוגעת באמינות המחקר האובייקטיבי שלהם.¹⁸⁰ הוא אף מתאונן שם על כך שאין מספיק חוקרים "בקדושה", ולכן אין לשבח כל הזמן את שני החוקרים הדתיים הללו (הלוי ויעבץ), כאילו שהם עלה התאנה של הציבור הדתי. אדרבה, זו תעודת עוני לציבור שלנו שכל הזמן "גומרים את ההלל" על השניים הללו, וכל שכן כשיש גם אצלם "צללים" בדרך כתיבתם.

דוגמה מעשית נוספת היא שהרב טורח להעיר ולתקן הערות מחקריות ארוכות לרי"ד אייזנשטיין, עורך אנציקלופדיה "אוצר ישראל", ואף מחמיא לו שלא התפעל מדי מהמשכילים ב"זרמים החדשים" (על אף שהעובר על מאמריו יראה שיייתכן שבעצמו עבר לפעמים את הגבול המקובל,¹⁸¹ אך הרב קוק מן הסתם לא היה מודע לכך, ובוודאי לא עבר על כל כתביו). הרב אף מסכים לכתוב ערך ארוך במיוחד, משום ש"יקרה בעיני מאד עבודתו היקרה, לטובת היהדות הנאמנה והרחבת דעתה בישראל בכבוד, אקוה בל"נ לערך איזה ענין או ענינים

- 174 לחוקר ש' רפאלי, אגרות הראי"ה, ב (לעיל הערה 5), עמ' כד.
 175 למשל הסכמות הראי"ה (לעיל הערה 5), עמ' 91, 99, 120–122, 123–124, ובאגרות הראי"ה, ב (לעיל הערה 5), עמ' ו, ז, יב; שם ג, עמ' עא–עד.
 176 ראו עליו למעלה בפרק ה. ראש ישיבת ר' יצחק אלחנן ונשיאה של "ישיבה אוניברסיטה", מתארו הרב "ידידי עז הרב הגאון המובהק אוצר תורה ויראה טהורה, כליל המדעים וכו'. האיגרת מובאת בשלמותה על ידי הר"י פילבר (לעיל הערה 45), עמ' 270.
 177 ראו ליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 10), עמ' 208.
 178 ראו מכתב התנחומים המרגש שכותב למשפחתו, אגרות הראי"ה, א (לעיל הערה 5), עמ' נח.
 179 שם, עמ' קמב, רמ–רמב.
 180 שם ב, עמ' כ.
 181 ראו למשל רי"ד אייזנשטיין, אוצר דינים ומנהגים, ניו יורק תרע"ז, עמ' 20, שמסביר שחז"ל לפעמים תולים טעמי מנהגים בכשפים או דקשי לעניותא וכדומה כשנשכח להם הטעם! שם, עמ' 148, מביא דעה משונה שכביכול אפשר לצאת ידי חובת טבילת כלים בכיור שבמטבח. שם, עמ' 151, שמביא שיש שהתירו להשתמש בטלפון בשבת.

בארוכה או בקצרה, כפי הפנאי". גם כשהרב חולק בחריפות על מקום שבו העורך עבר את הגבול בגילוי ובהגשמה של רעיון יסודי בחכמת הקבלה, לאחר ההוכחה, הרב מקפיד להוסיף: "ויסלח לי כבודו בטובו אם חס לבבי בזה".¹⁸² ראוי להזכיר שאוצר ישראל יצא לאור בשנת תרס"ח כתשובה דתית לעומת ה-Jewish Encyclopedia שיצא לאור בתרס"א, שכללה דברים בשיטת ביקורת המקרא ו"חכמת ישראל" המתאימים לזרם הרפורמי.¹⁸³

ט. סיכום

למרות הסתייגותו החריפה מרוב המבקרים והמשכילים בדורו הרב קוק החשיב מאוד את השימוש בכלים מדעיים-ביקורתיים בלימוד תורה ו"חכמת ישראל". הוא ראה בכך לא רק תועלת מגמתית לצורך הדור אלא אידיאל מלכתחילה, אם הוא נעשה במינוח הנכון על ידי האנשים הנכונים (היחידים המצוינים שבבני תורה) וכטפל לעיקר. ראינו שהרב לא רק התייחס לכך בהזדמנויות רבות בכתביו אלא אף נקט בצעדים מעשיים רבים בכיוון, כולל לימודו בשעות הפנאי, קשריו האישיים, חינוך בנו, קשריו עם "ישיבה אוניברסיטה" והסמינר בברלין, ותכניות מפורטות לפתח את התחום של "ביקורת בקדושה" בתכנית הלימודים המקורית של ישיבת מרכז הרב ומכון הרי פישל. פעילויותיו במוסד האחרון, קשריו ועידודו לתלמידיו החוקרים המשיכו עד סוף ימיו, ואלו מעידים שהרב קוק לא שינה את דעתו מחזונו המקורי בנושא. אך כפי הנראה העניק הרב זכות קדימה למהפכות החשובות והדחופות יותר כמו הכנסת נושאי הלאומיות ולימודי אמונה ותנ"ך לישיבות, ועל כן קיבלה המהפכה של ביקורת בקדושה מעמד משני.

182 אגרות הראי"ה, א (לעיל הערה 5), עמ' קסא-קסג. בסופו של דבר כתב הרב את הערך הארוך "בר מצרא", אוצר ישראל (לעיל הערה 72) ג, עמ' 170-173.

183 ראו ביקורת "The Jewish Encyclopedia", Jewish Exponent (Philadelphia) 46, no. 20, 28/2/08, ובהשוואתו בין שתי האנציקלופדיות. אף הוא חיבר ערכים שונים ברוח מדעי-דתי עבור האנציקלופדיה החדשה.

